23

श्रीसरस्वती शरणम् ।

नवमे वर्षे] चैत्रस्य पूर्णिमा सं० १९९१, [दशम-संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:*:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) असमर्थेभ्यःछात्रेभ्यः १)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः २) पुस्तकालयेभ्यश्च १)

उपदेशकविद्यालयस्याऽधिवेशनम् ।

श्रीपरिव्राजक-महामण्डले लक्ष्मीकुण्डटेकराख्ये स्थाने शनिवासरे दशम्यां तिथावुपदेशकमहाविद्यालयस्याऽधिवेशनमभवत् । यस्य सभापतिस्थानं भारतधर्म-महामण्डलसञ्चालक श्री१०८ श्रीमद्दयानन्दस्वामिनाऽलङ्कृतम् । प्रथमं ताव-दन्नपूर्णाब्रह्मचर्य्याश्रमस्थानां ब्रह्मचारिणां माङ्गलिकवेदपाठोऽभूत् । अतः पश्चात् दर्शनकेशरि-श्रीमद्गोपालशास्त्रिमहोदयानां छात्राणां कृतेपठनपाठनशैली कीदृशी भाव्या एतस्मिन् विषयेऽतिगौरवशालि व्याख्यानमभूत् । येन छात्राणां हृदि महोत्साहोऽजनि । ततो वेदान्तशिरोमणि श्रीस्वामिब्रह्मानन्दस्य श्रीस्वामिजयानन्दस्य तथा श्री पं० रामदेवद्विवेदव्याकरणाचार्य्यस्य श्रीजयदेवविद्यालयस्थ-पण्डित श्रीछेदीझामहोदयानां सारगर्भितं भाषणमभवत् । तत एकः प्रस्तावः सर्वसम्मत्या स्वीकृतः यस्येदं स्वरूपमस्ति । काशीस्थविद्यालयाध्यक्षाणां पुरतः इदं निवेदनं यत् स्वस्वविद्यालयत उपदेशशिक्षणार्थं स्वकीयांश्छात्रान् उपदेशक-विद्यालये प्रेषयेयुः । छात्राश्च स्वयमपि प्रयत्नशीला भवेयुः । अवसाने च श्रीमत्सभापति-महोदयानामाध्यात्मिकं व्यवहारिकं धर्ममादाय हृदयाकर्षकं भाषणमभूत् । धन्य-वादेन सह सभा विसर्जिता अभूत् ।

निवेदकः ।

उपदेशक विद्यालयस्य अध्यापकः—शिवकुमारशास्त्री ।

———

सद्धर्मप्रचारिणीसभा ।

छपरा-मण्डलान्तर्गत-माधवपुरग्रामे जनतायां धर्मसंस्कार-सदाचारादि प्रचारार्थमेका धर्मप्रचारिणी समितिः संस्थापिता विद्यते । यस्याः संक्षेपेणेमानि समुद्देश्यानि विद्यन्ते । यथा वाचनालयोद्घाटनेन धर्मव्याख्यानप्रचारेण औष-धादिप्रदानेन च ग्रामीण-जनतायाः सेवासम्पादनम् , तथा जनानां मध्ये ईश्वर-भक्ति-सत्कर्मप्रवृत्ति-सदुत्साहादि-सम्वर्द्धनोपायप्रवर्त्तनम् , तस्याः समितेर-धस्तनाः सदस्याः सन्ति । तेभ्यः परमेश्वरः कार्य्यकर्तृत्वादि शक्तिप्रदानं कुर्य्या-दिति प्रार्थयते—

सदस्याः ।

पं० चन्द्रशेखर त्रिपाठी । बा० दुर्गासिंह । बा० दामोदरसिंह ।
बा० आनन्दकिशोरसिंह । कृष्णदत्तशर्मा ।

मन्त्री-धर्मप्रचारिणीसभा । (छपरा)

———

आवश्यक सूचना ।

सूर्य्योदये प्रकाशनाय सभोत्सवादि समाचाराः संस्कृतेऽनूद्य प्रेषणीयाः । अन्यभाषायां मुद्रिता अमुद्रिता वा समागताः समाचारा न प्रकाशमेष्यन्ति ।

सूर्योदयः ।

नवमे वर्षे } चैत्रस्य पूर्णिमा सं० १९९१ { दशम-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

सनातनधर्म्मः संस्कृताध्यायि-वर्गश्च ।

इह काश्यां सम्प्रति पञ्चसहस्रतोऽप्यधिकाः संस्कृताध्यायिनश्छात्राः सन्ति । ये खलु सर्वथा सनातनधर्मश्रद्धालुभिरेव वृत्तिप्रदान-विद्यालयोद्घाटना-दिभिः साहाय्यकरणेनाध्याप्यन्ते । परन्तु इहत्या वा वहिस्था वा सर्वेऽपि संस्कृताध्यायिनः सनातनधर्मस्य किमुपकुर्वन्ति । इमे तु केवलं राजकीय-संस्कृतपरीक्षापरायणाः सन्तः सन्ध्यावन्दनादिकमपि परित्यज्य परीक्षापाठ्य-ग्रन्थाभ्यासपरा एव समयं यापयन्ति । न किमपि धर्मशास्त्रपुस्तकमधीयते नापि धर्मोपदेशादिकं कर्तुं व्याख्यानकलासु शिक्षन्ते । किं बहुना एतेषां प्रमा-दालस्यत एव लब्धावसरा अन्ये इंग्लिश-भाषाध्यायिनोऽज्ञात-धर्मगन्धा अपि सर्वतः सभायां, धर्मप्रचारे सर्व-विधान्दोलने, यस्मिन् कस्मिन्नपि धार्मिक-विचारे, धर्मविवादेऽग्रेसरा भवन्ति । इमे चाधीतव्याकरणाचार्य्यग्रन्था अपि धर्मशास्त्रीयोपदेशकग्रन्थाध्ययनाभावतो मूका भूत्वा, तत्रैव संसदि समुप-विष्टास्तेषामधर्मव्याख्यानं शृण्वन्तो मनसि समुद्विजमाना अपि वाक्शक्ति-शैथिल्यादुपदेष्टुमसमर्था वैपरीत्येन तेषामधर्म-व्याख्यानमेव समर्थयन्ति । यतोहि तत्र संसदि अधर्म-व्याख्यातॄनविरोधयत इमान् दृष्ट्वा साधारण-जनता तु इदमेवावगच्छति । यदस्य व्याख्यातुरुपदेशनं समीचीनमेव धार्मिकश्च विद्यते । यतो हि सनातनधर्मधुरन्धरोऽयं पण्डितोऽत्र वर्तमानोऽपि न विरोधमाचरतीति ।

एवमिदानीं संस्कृताध्यायिनः सनातनधर्मं ह्रासयन्ति एव, नाणवपि तमुप कुर्वन्ति । स्वयमपि सदाचारादि-शिक्षाभावा देशकालात्मादि-विज्ञानाभावाच्च वर्तमानसभ्यसमाज-बहिर्भूता एव तिष्ठन्ति । इदानीं सर्वत एव प्रसृतं देशप्रेम्णः प्रथमं चिह्नं स्वदेशनिर्मित-परिधानं स्वदेशिव्रतपालनमपि इमे न कुर्वन्ति । यद्धि

एषां प्रधान-कृत्यमासीत् जनतायाः प्रबोधनं तासु स्वदेशिव्रतपालनादिप्रचारः, वैदेकशि शर्करा-वस्त्रादि-वस्तुपरित्यागकरणोपदेशः । तत् किमपि इमे न कुर्वन्ति येनाधुनिका नवशिक्षिता इमान् देशभारभूतानवगच्छन्ति । तत्पथानुगाश्च-जनाः शनैः शनैः संस्कृतशिक्षायां मन्दादरा भवन्तः सनातनधर्मे श्रद्धामपि शिथिलयन्ति । यथा च बहवः परस्परम् एवं कथयन्तो धनिका अवलोकिता यत् "संस्कृतच्छात्रेभ्यो वृत्तिं दत्वा किं फलं भविष्यति । ते तु किमपि देशोपकारकृत्यं न कुर्वन्ति । स्वदेशजं वस्तु जातमपि न व्यवहरन्ति । केवलं स्वोदर-भरणं कृत्वा किमपि विकृतं ज्ञान मुपार्जयन्ति । येन ते नापि धार्मिक-प्रचारं नैव सामाजिकं कृत्यं नैव किञ्चिद्देशकालोपयुक्तं कर्माचरन्ति । अतो वै इंग्लिशाध्यायि वर्ग एव वृत्तिप्रदानादिनाऽनुग्राह्य इति ।"

पश्यन्तु एवन्तु भवतां सहायको भवद्विषये विमृशन्ति । भवन्तश्च नेत्रे निमिल्य केवलं राजकीयपरीक्षादान-पराः स्वधर्मशास्त्रादि-ग्रन्थाध्ययनमपि नाचरन्ति । यद्येवमेव शनैः शनैः सनातनधर्मह्रासदशैव वर्द्धिष्यते चेत्कथमृषीणामृणाद्भवतां विमुक्तिः? कथं वा स्वजीविकानिर्वाह एव सा ग्रीयसा प्रकारेण सेत्स्यति । यत्साम्प्रतं भवन्तो महरुस्थलीयान श्रेष्ठिनोऽत्र काश्यां स्वसहायकान् पश्यन्ति । तान्स सनातनधर्म-श्रद्धया द्रवीभूतान् पश्यन्तु । ते तु यथाकथमपि स्वपापसंगोपनायैव दृश्यं धर्मकृत्यं कुर्वन्ति । येन च वैदेशिक-वस्तु-विक्रयतो देशद्रव्य-बहिः प्रेषण-पापेन कियतैव कालेन दरिद्रायमाणाः सर्वमपि स्वीयं धर्मकृत्यं त्यजन्ति । तेषां धर्मश्रद्धापि स्वख्यातिपरायणा वैदेशिक-व्यापारसमेधनपरा कियद्दिनं यावत्स्थास्यति । "यावत्तैलं तावद् व्याख्यानमिति" न्यायानुसारं यावत्ते घृतादिषु वसा-मेदःप्रभृतिमिश्रणेन पापद्रव्यमुपार्जयन्ति तावत् तस्यैव स्वपापस्य संगोपनार्थं विद्यालयादिकं चालयन्ति ।

"अधर्मेणैधते तावत् समृद्धिश्चापि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलं तु विनश्यति ॥"

इति नियमाद्विनष्टे द्रव्ये (दिवाला निकालकर) आत्मानं ततो मोचयित्वा मुक्ता भूत्वा सर्वमपि स्वधर्मकृत्यं परित्यजन्ति । तर्हि तेषामाश्रयेण कियान् लाभः स्यात्सनातनधर्मस्य कियत्कालं वा इति हृदये विमृशन्तु । तेषामाश्रयेणैव सनातनधर्मेऽपि कूपमण्डूकत्वादि दोषः समापतितो दृश्यते। किं बहूक्तेन विज्ञा विद्वांसः सर्व मिद मवगच्छन्त्येवेति अल मेतावता ।

अतो वै सम्प्रत्यपि समये उत्तिष्ठन्तु इतोऽखिलभारतवर्षीयसंस्कृतविश्वविद्या-

लयतः प्रचालितां धर्मोपदेशकादि परीक्षां दत्वा सम्यक् व्याख्यानशक्तिं वर्द्धयित्वा स्वसनातनधर्म-गौरवं रक्षन्तां । सर्वंद्धयन्तां जनतायां स्वसनातन-धर्मश्रद्धां संस्कुर्वतां स्वबुद्धिं धर्मोपदेशदान-शक्तिसम्वर्द्धनेन । विद्यालयाध्यक्षाश्चेतो नियमावली गृहीत्वा स्वविद्यालये केन्द्रसंस्थापनेनोपकुर्वन्तु संस्कृताध्यायिवर्गं । यत्र दशच्छात्रा धर्म परीक्षां दातारो भविष्यन्ति । तत्रैव केन्द्रस्थापनं भविष्यति । नास्ति कियानपि व्ययो विश्वविद्यालयीय-धर्मकेन्द्रस्थापने । एतादृशः शोभनोऽवसरो न विस्मरणीयः संस्कृताध्यायिभिःस्वाभाविकालस्य-प्रमादादि-दोषाभिभूतैरिति भूयो भूयो विज्ञापयामः । सनातनधर्म-रक्षार्थं पुनरपि तानेकदा बद्धपरिकरान् द्रष्टुकामा वयं सर्वथापि तेषां साहाय्यं करिष्यामः । ते मार्गेऽस्मिन्नग्रेसरास्तु सन्तु । स भगवान् सनातनधर्म-गोप्ता मनुरप्येवमेवाभिदधाति ।

"धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।"

यदि संस्कृताध्यायिनश्छात्राः सनातनधर्म-रक्षार्थं सन्नद्धा भविष्यन्ति । तर्हि तेषामपि वर्तमानकालिकी दुरवस्था नैव स्थास्यति । तेऽपि सर्वत्र समाजे सभायां जनसम्मर्दे समादृता भवन्तः स्वजीवनोपायमपि साधु सञ्चालयिष्यन्तीति विरमामो विस्तराद् ।

× × × × ×

व्याख्यान-विशारदादिपरीक्षाः ।

—:o❀o:—

सूर्य्योदयपाठकानां संस्कृताध्यायिनामिदं विदितमेवास्ति यद् अखिल-भारतवर्षीय संस्कृतविश्वविद्यालयीय-(परीक्षायूनिभर्सिटी) परीक्षाणां वृहती नियमावली मुद्रयित्वा प्रकाशिता विद्यते । प्रार्थयितृभ्योऽमूल्यं वितीर्य्यते च । तत्र विशेषतोऽवधान-दानयोग्यमिदं विद्यते यदिदानीं सर्वत एव सुधारकाः पाश्चात्यशिक्षया विकृतमस्तिका विदूषितान्तःकरणाश्च स्वज्ञानानुरूपं सर्वत्रैव भारतीयसंस्कृतौ तेषां ज्ञानतस्तु सुधारं वस्तुतस्तु कुधारमेवाभिलषन्ति ।

यो हि पन्था स्तेभ्यो रोचते तेनैव पथा सर्वानेव भारतीयान् जनान् नयन्ति जनता अपि अस्माकं संस्कृतज्ञानां प्रमादालस्यादि दोषात् किं कर्तव्य-विमूढा तयैव दिशा व्रजति । इत्येवं विकटे समये समुपस्थिते किमस्माकं संस्कृतज्ञानां कर्तव्यम् इति विचारयन्तु भवन्तो ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या वा भारतीय-सभ्यतानुरागिणः ? इत्यस्माकं प्रश्नः ?

अस्तु नाम, अत्रावधान-दानेन विमृशन्तु कार्य्यक्षेत्रे च समायान्तु भवन्त इत्यस्माकमभ्यर्थना। इत्येवं सर्वतो धर्मश्रद्धाह्रासं सनातनधर्मप्रचाराभावं च विलोक्य श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकैः अ० भा० सं० विश्वविद्यालयतो धार्मिक-परीक्षाणां प्रबन्धो विहितः। यत्र १ धर्माचार्य्य २ महोपाध्याय-३ पुरोहितरत्न-४ देवार्चनविशारद-५ व्याख्यान वाचस्पति-६ राष्ट्रभाषाभास्कर— ७ राष्ट्रभाषाविशारद प्रभृतयः—इत्येताः परीक्षा निबन्धलेखेन भविष्यन्ति। यत्र कुत्रापि स्थित्वा इमाः परीक्षास्तु निर्दिष्टनां ग्रन्थानामभ्यासम् विधाय केवलं प्रतिवर्षं निर्दिष्टनिबन्धं लिखित्वा प्रधानकेन्द्रे प्रेषणेनैव भवन्ति।

अवशिष्टाः १ व्याख्यानविशारद – २ आचार्य्य–३ शास्त्रि–४ प्रभृति-परीक्षास्तु प्रतिवर्षं केन्द्रेषु समुपविश्य प्रश्नपत्रोत्तर-लेखेनैव गृहीता भवन्ति। तत्र सर्वासां परीक्षाणां पाठ्यग्रन्थ-नियमादि-निदर्शन मत्यावश्यकमिति संक्षेपेण दर्शयामः।

१ व्याख्यान-विशारदपरीक्षा, २ धर्मप्रवेशिका-परीक्षा, ३ (धर्म) प्रथमा ४ (धर्म) मध्यमा चेति। इमाः परीक्षास्तु सम्प्रति संस्कृतच्छात्राणां कृते कल्पवल्लीकल्पाः सन्ति। यतो हि आसु परीक्षासु त एव धर्म-ग्रन्थाः सन्ति। येषामध्ययन मनायासं कृत्वा संस्कृतच्छात्राः सम्यग् व्याख्यानं दातुं योग्याः भविष्यन्ति। धर्मस्य, सदाचारस्य च ज्ञानेन सह स्वजीविकोपार्जनादि-कर्मणि सम्यक् कुशला भविष्यन्ति। इदानीमुत्तीर्णाऽचार्य्यपरीक्षा अपि संस्कृतच्छात्राः स्वजीवननिर्वाहं कर्तुमसमर्था एव भवन्ति। यदि ते व्याख्यान-विशारद-परीक्षा मुत्तरिष्यन्ति चेत्तदा ते व्याख्यानादिना स्वजीविकोपार्जनं कुर्वन्तः सम्प्रति सर्वतः सर्वथा प्रवर्द्धमानं सुधारकाणामधर्म-प्रवाहमपि निरोद्धुं समर्था भविष्यन्ति। अतः शीघ्रं समुद्यता भवन्तु भवन्तः। अयमेव समयः परीक्षावेदन-प्रदानस्य। अस्मिन् वर्षे शुद्धवैशाख पूर्णिमां (मई मासस्य २८ विंशति तिथिं यावत्) यावत् परीक्षाऽवेदनपत्राणि गृहीतानि भविष्यन्ति। परीक्षाश्च कार्तिक-मासे कृष्णपक्षे पञ्चमीतः प्रारब्धा (अक्टूबरमासस्य २७ सप्तविंशतितमतिथितः) भविष्यन्ति। आसु परीक्षासु अधिकमङ्कं लप्स्यमानानां छात्राणां कृते पारितोषिकमपि दीयते। इति स्वर्णे सुगन्ध-समवायः। परीक्षोत्तर-पत्राणां लेखनं संस्कृत-हिन्दी-भाषयोरन्यतरस्यां दातुं शक्यते। सर्वविधो नियमोऽस्यैवाङ्कस्य क्रोडपत्रे द्रष्टव्यः।

× × × ×

शोकोच्छ्वासः ।

—०ॐ०—

काशीस्थानानां मरुदेशाभिजानानां परम-प्रसिद्धानां पण्डितदेवकीनन्दन शास्त्रिणां मार्चमासस्य ४ चतुर्थ्यां तिथौ रवि वासरे इह श्रीभगवतो विश्वनाथस्य नगर्य्यां निधनमभूदिति विषीदति काशीस्था विद्वन्मण्डली तद्वियोगे । ते हि पण्डितो दर्शनशास्त्रे निष्णाताः स्वोद्योगेनेह काश्यां स्वशिष्यान् श्रेष्ठिनः समुपदिश्य टेकमणि कालेज नामकमेकं संस्कृतमहाविद्यालय मपरां विश्वनाथसंस्कृतपाठशालाञ्चेति संस्थाद्वयं समुद्घाटितवन्तः । याभ्याञ्च सहस्रशः संस्कृतच्छात्रा अधीत्य विद्वांसः संजाताः । एवमेव तेषा मुद्योगेनैव विद्याविरहिते मरुदेशेऽपि शेखावाटीसंस्कृतविद्यालयः श्रेष्ठिभिः समुद्घाटितोऽधुनापि प्रचलति । ते हि महोदयाः काशीस्थस्य श्रीविशुद्धानन्द-संस्कृतविद्यालयस्याभ्युदयार्थं साधु परिश्रमं कृतवन्तः । श्रीभारतधर्ममहामण्डलीयोपाधिना अलङ्कृताः सन्तः अ० भा० सं० वि० विद्यालय-सञ्चालक-समितिसदस्या अपि आसन् ।

किं बहुना तेषां महात्मनां बहुत्र संस्थासु काशीस्थासु बहिस्थासु च परामर्श-साहाय्यदानादिना सम्पर्क आसीदिति । अधुना तेषामभावात् संस्कृतवाङ्मयस्य महती क्षतिः सञ्जाता । तेषां शोकेन विदीर्ण हृदयाः काशीस्था विद्वांसः श्रीगोयनका महाविद्यालयाध्यक्षाणां श्रीमतां ,चण्डीप्रसाद शुक्लमहोदयानां सभापतित्वे शोकसभां कृत्वा तदीयकुटुम्बेभ्यः सान्त्वनां प्रददतस्तच्छिष्यानुरोधितवन्तश्च यत् "धनिनः श्रेष्ठिनस्तच्छिष्याः काशीस्था बहिस्थाश्च सर्वेऽपि तेषां स्मृतिरक्षार्थं दशानां दर्शनविद्यार्थिनां कृते दर्शनशास्त्राध्ययनार्थं वृत्तिप्रबन्धं सार्वकालिकं विदध्युरिति ।"

तद्धि कृत्यं तच्छिष्याः श्रेष्ठिनोऽवश्यं विधास्यन्तीत्यस्माकमपि धारणा दृढास्ति । अन्ते च सर्वथा काशीपतिं श्रीविश्वनाथं तेषामात्मनश्चिरशान्त्यै तत्कुटुम्बेभ्यो धैर्य्यप्रादानार्थञ्चाभ्यर्थयामहे । इति ।

राजा सर मोतीचन्दः ।

—:*:—

श्रेष्ठिवर्य्योऽयं विहायेमं लोकं परलोकं प्रस्थित इति काशीस्था जनता परं

विषादमश्नुते। सर्वा हि शिक्षा-धर्म-समाज-राजकीय-संस्थास्तस्य निधनेन शोक-सन्तप्ताः तस्मिन्नहनि निरुद्धाः समजनिषत। स हि महाभागो नागरिकाणां यथा परमप्रिय आसीत्तथैव राजकर्मचारिणामपि श्रद्धास्पदमभूत्। धर्मसंस्थाया यथा सञ्चालयिता आसीत्तथैवान्यासामपि संस्थानां। बह्व्यः समाज-शिक्षासंस्था अपि तस्य साहाय्येन संरक्ष्यमाणा आसन्। श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य तु बहुकालात् स परम-सहायक आसीत्। निधनकालावधि स महाभागः तदीयार्थ विभागसदस्योऽभूत्। ततः प्राप्तः 'काशीरत्नम्' इत्युपाधिस्तस्यैव समुचितोऽभूत्। काशीस्थैश्च स नगर-श्रेष्ठीत्यभिधीयते स्म। तस्मात् बहवो जना इहोपकृता भवन्ति स्म। ते सर्वेऽपि विषण्णचेतसो रोरुधमाना अवलोक्यन्ते। इदानीं राज्ञः सर मोतीचन्द-निधनतो या हि हानिः श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य संञ्जाता सा हि दुःसहा विद्यते। सर्वथा काशी-विश्वेश्वरस्तदात्मनः शान्ति वितरन् तदीय-कुटुम्बेभ्यस्तद्वियोग सहनधैर्य्यञ्च वितरत्विति महामण्डलीयाः सर्वे तद्वियोग-सन्तप्ता स्तत्कुटुम्बैः सह समवेदनां प्रकटयन्ति।

———

उपदेशकमहाविद्यालयः।

—:*:—

इह काश्यां बहुकालादासीद्दीदृशस्य उपदेशकमहाविद्यालयस्य प्रयोजनम्। यतो हि काशीनगरी संम्प्रति हिन्दुधर्मस्यादर्शभूता विद्यते। अत्र हि सहस्रशः संस्कृतज्ञा विद्वांसो विद्यार्थिनश्च तिष्ठन्ति। परन्तु तेषु उपदेशकला शिक्षाया अभावाद् हिन्दुधर्मस्य तादृशः प्रचारो न भवति स्म, यथा साम्प्रत मपेक्ष्यते। इदानीमस्य विद्यालयस्य संस्थापनया सर्वथा सोऽभावो दूरीभूतो भविष्यति। अस्मिन् विद्यालये श्रीभारतधर्ममहामण्डलतः प्रतिष्ठापिताखिलभारत-वर्षीय संस्कृत-विश्वविद्यालय-(परीक्षा यूनिभर्सिटी) परीक्षायां निर्धारिता एव ग्रन्था अध्याप्यन्ते। अत्राधीयानेभ्यश्छात्रेभ्यः समुत्तीर्ण-परीक्षेभ्यः पारितोषिकमपि वितीर्य्यते।

अस्माद्वर्षादिहैव विद्यालये काशीस्थानां अखिलभारतवर्षीय-संस्कृतविश्व-विद्यालयीय-सर्वविधपरीक्षादीत्सूनां छात्राणां कृते परीक्षाकेन्द्रव्यवस्थाऽपि कृता विद्यते। प्रतिदिनञ्च नियमतो वादनत्रयतो (लक्ष्मीकुण्ड परिव्राजक महामण्डले) व्याख्यान-विशारद धर्मप्रवेशिका प्रभृतिपरीक्ष्यग्रन्थानामध्यापनं

भवति। प्रत्यष्टमि प्रतिप्रतिपदश्च सर्वेषामेव काशीस्थच्छात्राणां कृते व्याख्यानकलाशिक्षायाः परीक्षणं भवति। अस्य विद्यालयस्य प्रधानसञ्चालकाः काशीस्थाः परम प्रसिद्धा दर्शन केशरिणः महोपदेशकाः श्रीमन्तः पं० श्रीगोपालशास्त्रिणः साहित्याचार्य्या न्यायतीर्था व्याकरण शास्त्रिणः सन्ति। अध्यापकाश्च शास्त्रमर्मवेत्तारो वेदान्तशिरोमणि श्रीस्वामि ब्रह्मानन्द-महोदयाः, साहित्यशास्त्रिणः पं० श्रीसरयूप्रसादशास्त्रिणः हिन्दीरत्नमहाशयाः तथा महोपदेशक पं० शिवकुमारशास्त्रि काव्यतीर्थ-प्रभृतयः सन्ति।

अस्यैव उपदेशकमहाविद्यालयस्य विशेषाधिवेशनं राजकीयसंस्कृतपरीक्षावसरे भारतप्रसिद्धानां व्याख्यानवाचस्पतीनां श्रीमतां श्रीस्वामि-दयानन्दजी महाराजमहोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेण सम्पन्नम्। यत्र च संस्कृतज्ञानां छात्राणां विदुषाञ्चोपदेशक-कलाशिक्षणस्यावश्यकता-विषये प्रस्तावः सर्वसम्मत्या स्वीकृतोऽभूदतश्चेह संक्षेपतो वयं सर्वानेव काशीस्थान् विदुषोऽनुनयविनयपुरःसरमनुरुन्धमहे। यदिह उपदेषक विद्यालये स्वच्छात्रान् सम्प्रेष्य धर्मोपदेशकशिक्षां दापयेयुरिति।

इदानीं हि धर्मोपदेशककलाया अभावादेव संस्कृतज्ञा विद्वांसो ज्ञातधर्ममर्माणोऽपि सभासमित्यादिषु न किञ्चिद्वदन्ति। येन धर्मप्रचारः शैथिल्यं गतोऽस्ति सर्वथाऽधर्मप्रचार एव यत्र तत्र पाश्चात्यशिक्षाविकृतमस्तिष्कैः कृतो दैनंदिनं समेधते। ग्रामादिषु नगरेषु वा सर्वत्रैव सम्प्रति पाश्चात्यन्यायालय-शिक्षालय प्रभृतिभ्यो मिथ्याव्यवहारादयो दोषा दिने द्विगुणा रात्रौ चतुर्गुणा वर्द्धन्ते। अतश्चाधुना नास्ति विचारावसरः। सर्वथा बद्धपरिकरा भूत्वा सर्वेऽपि संस्कृताध्यायिनोऽस्मिन् कर्मणि व्याप्रियन्ताम्।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलतो धर्मप्रचारार्थमेव श्र० भा० सं० विश्वविद्यालय-(परीक्षायूनिभर्सिटी) तः धर्मपरीक्षा अपि विविधा व्यवस्थापिता विद्यन्ते। यासां सूचना इहैवान्यत्र संक्षेपेण प्रकाशिता विद्यते। ताः परीक्षा अपि दातुं सर्वेऽपि छात्राः काशीस्था वहिस्थाश्च सन्नद्धा भवन्तु।

उपदेशकमहाविद्यालय सञ्चालका अपि विज्ञाप्यन्ते यत्ते सर्वत्रैव काशीस्थविद्यालयेषु गत्वा स्वविद्यालयीयं साप्ताहिकमधिवेशनं कुर्य्युः। येन स्यात्संस्कृताध्यायिषु धर्मोपदेशशिक्षासमुत्साह इति विरमामो विस्तराद्।

अ० भा० सं० विद्यालयस्य मुख पत्रम् ।

सूर्य्योदयः ।

श्रीमन्तो महानुभावाः

सूर्य्योदयोऽयं श्रीमतां लेखानुग्रहमपेक्षते । अतो वयं श्रीमन्तः सादरं सविनयमभ्यर्थयामहे यदवश्यं कस्मिंश्चिदपि धार्मिक-सामाजिकैतिहासिकादि संस्कृताभ्युदयसमद्धर्धके विशेषतश्च संस्कृतच्छात्रोपयोगिनि विषये सरलसरलं सुस्पष्टं भावसम्भृतं नातिदीर्घं लेखं सम्प्रहित्यानुग्रहीष्यन्ति इति ।

सम्प्रति पत्रमिदं देशे विदेशे सर्वत्रैव प्रसृतप्रचारं संस्कृतवाङ्मयस्याद्वितीयं रत्नं विद्यते । अतश्च श्रीमतां लेखकाञ्चन संयोगमपेक्षमाणं ।

'रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन'

इति सदुक्तिमपि सफलयेदित्यवश्यं विधेयैव लेखप्रेषणानुकम्पेति ।

निवेदको मन्त्री—

सूर्य्योदय सम्पादकसमितिस्थः ।

भारतधर्ममहामण्डल जगत्गञ्ज काशी ।

समभ्यर्थना ।

अयि संस्कृत सेवकाः सुधियः सुमेधसोऽन्ते वासिनश्च ।

सर्वगुणसम्पन्नस्य सर्वथा संस्कृताभ्युदयार्थं यतमानस्यास्य सूर्य्योदयपत्रस्यायं नवमोऽङ्कः समाप्ति मेति । अस्य पत्रस्य बहवो ग्राहकाः सन्ति, प्रचरति पत्रमिदं भारतवर्षस्य प्रतिमण्डलं प्रतिप्रान्तं च । तथापि अस्माकं सन्तोषकरीअस्यग्राहकसंख्या नाद्यापि सञ्जातेति विषीदति चेतः ।

पश्यन्तु भवन्तः, सर्वेऽपि स्व-स्ववर्गाभ्युदयार्थं सर्वथा यतमाना आकाश पाताल मेकीकुर्वन्तोऽवलोक्यन्ते । परन्तु भवतां सर्वप्रकारेण सेवकस्य संस्कृतपरीक्षाफलञ्च सर्वप्रथमं निःसार्य्य भवतां सन्तोषप्रदस्यापि अस्य सूर्य्योदयस्याल्पीयसी ग्राहक-संख्या भवतो न लज्जापयतीत्याश्चर्य्यास्पदम् ।

अस्तु सम्प्रति भवन्तः परीक्षातो विमुक्तास्तिष्ठन्ति । अतश्च भवत्सु प्रत्येकमेकं नूतनं ग्राहकं सम्वर्द्धयितुं प्रतिजानीयादित्यस्माक माग्रहः । संस्कृत विद्यालयस्थाश्छात्राश्च प्रतिच्छात्र मेकमाणकं संगृह्य षोडशभिश्छात्रैरेकं रूप्यकं सम्पाद्य प्रतिसंस्कृतपाठशालं सूर्य्योदयमवश्यं गृह्णीयुरिति सानुरोधं सानुनयं सविनयमभ्यर्थयामहे । भवतां कृते हि रूप्यकमेव तस्य मूल्यमस्माभिर्निर्धारितम् । संप्रति भवन्त ईदृशमौदासिन्यं विहाय कियदपि तु कार्य्य-कर्तृत्वं दर्शयन्तु । किं बहुना गिरा देव्या भवन्त एवेदानीं हस्तावलम्बदातारः सन्तीत्यलं विज्ञेषु बहूक्तेन ।

भवतामनुग्रहेच्छुः, मंत्री—

सूर्य्योदयसञ्चालनसमितेः

भारतधर्ममहामण्डल जगत्गंज बनारस ।

श्रीरामचन्द्रं भजे ।

(ले०—वासुदेव द्विवेदी, श्रीछत्रधारिसंस्कृतविद्यालय इथुवाराज्य ।)

दृष्टिः पश्यति हर्षिता, वितनुते शब्दग्रहोऽप्याग्रहम्-
वाद्यादिश्रवणाय, नृत्यति पुनस्तृप्ता रसज्ञाऽऽनने ।
सौगन्ध्यं गन्धवहा दधाति, मुदितं चेतश्च यद्दर्शने
तं प्रीत्या परया प्रसन्नवदनं श्रीरामचन्द्रं भजे ॥ १ ॥

—:o:—

मोहमदीय-कवीनां नन्दनन्दने भक्तिः ।

प्रणेता—चन्द्रकुमारशर्म्मा 'शाण्डिल्यः' शास्त्री मौलत्राणः ।

पुरा किल कविशिरोमणिः श्रीतुलसीदासः तथा भक्तराणमहामनाः श्रीसूरदासश्च हिन्दीसाहित्यरत्ने बभूवतुः । इमौ द्वावेव भगवल्लीनमनस्कौ भक्तिरसं सम्यक्तया स्वमस्तिष्कसिन्धुं सुमथ्य विचार-मन्दिरगिरितो निरगमय-ताम् , इति जानन्त्येव सर्वे सुविद्याः ।

तयोः प्रभुपदानुरागः सर्वत्र जागर्ति । परं ते यवनाः, अपि धन्या ये खलु "शेख्, मुग़ल, पठान" जातौ गृहीतजन्मानोऽपि विष्णौ विश्वासवितानं विस्तार-यन्तः स्वजनित-प्रारभ्यामरणं गोपेशभक्तिं न मुमुचुः । वाचकमहोदयाः ! यथा श्रीसूरदासः "गणिकागजगोतमपत्नीनां" कथानकैर्दैवे स्वश्रद्धाभावम-दर्शयत् तथैव यवनेषु रसखानकविस्तत्र श्रद्धे—

द्रौपदी औ गनिकागजगीध अजामिलसों कियो नेकु निहारो ।
गोतमगेहिनी कैसे तरी प्रहलादको ज्यु तू हरयो दुःख भारो ।
काहे तू सोचकरे रसखान ! कहा करि है रविनन्द बिचारो ।
कौन की संक परी है ज्यु माखन चाखन हारो है राखन हारो ।

'गजादयोऽपि भगवता प्रसादेन तेरुः, ममापि तरणं तत् प्रसादेन भावि, इति महाकविः रसखानोऽत्र पद्ये निर्दिशति ।

अपि च— या लकुटी अरु कामरिया पर
हौं तिनहुँ पुरको तजि डारौं ।
आठहुँ सिद्धि नवो निद्धिको सुख
नन्दकी गाय चराय बिसारौं ।

रसखान कबौं इन आँखन सों
ब्रजके तरु, बाग तड़ाग निहारौं।
कोटिन हौं कलधौतके धाम
करीरके कुञ्जन ऊपर वारौं।

ब्रजोपमाने लोकत्रितयी न योग्यतमा, करीरतरवे स्वर्णगृहा अपि(१)न शोभनाः।

'रहीम' महोदयेन तु 'हैन्दवी यावनी' धर्मसीमा व्यर्थी कृता। यद्यपि तेन लोकोक्ति बहुला पद्यात्मका लेखा उट्टङ्किताः, तथापि रामकृष्णयोर्गुणगुम्फिता अपि रचिताः। नहि केवलं हिन्दीभाषायां कवितां ससर्ज, अपि तु संस्कृतात्मकानि कानिचित् पद्यानि निभाल्यन्ते तस्य। यथा हि—

आनीता नटवन्मया तवपुरः श्रीकृष्ण! या भूमिकाः।
नीरूपाः खणिकाऽम्बराब्धिवसुवत् त्वत्प्रीतयेऽद्यावधिः॥
प्रीतस्त्वं यदि चेन्निरीक्ष्य भगवन् मत्प्रार्थितं देहि मे।
नोचेन्मा नय मा नयेति च पुनः मामीदृशी भूमिकाः॥

हंहो भवतु नामार्याणां गीर्वाणवाण्यां पटुता, परं यवनेनापि रहीमकविना किमवशेषितम्। यद्यपि साम्प्रतिका यवनाः सन्ति संस्कृतज्ञाः, परमीदृशी भगवद्भक्तिस्तेष्वपि न विद्यते। यवनस्त्रियोऽपि तस्मै भगवते स्वहृदयमर्पयन्ति। एका यवनी आर्यत्वमपि उररीकर्तुमनाः कवितां हिन्दीभाषामयीमाह—

सुनो दिलजानी मेरी दिलकी कहानी तुम
दस्तमें बिकानी बदनामी भी सहूँगी मैं।
देवपूजा ठानी औ नमाज हूँ भुलानि तजि-
कलमाँ कुरान, तेरे गुनन गहूँगी मैं।
साँवरा सलोना, सिर कुल्ला तिल्लेदारदीखे,
तेरे नेह दागमें निदाघ ह्वै दहूँगी मैं।
नन्दके दुलारे! कुरबाण ताणी सूरतपै,
हौं तो मुगलानी हिन्दुवानी हो रहूँगी मैं।

आः! एतत् स्मारं स्मारं चेतो द्रवति। सत्यं भगवन्महिमाऽप्रतिमो विद्यते। अधुना यवना आर्याश्च परस्परं सङ्घरन्ते। तत्कालीनान्, अधुनातनान् यवनानार्यान् विलोक्य महान्खेदो ऽनुभूयते। विद्यते कश्चन यवनः, यः प्रभौ प्रभूतभक्तिं स्वीकरोतु। नास्ति। इति शम्।

(१) अत्र बहुत्वे पुंस्त्वम्।

वर्तमानयुगस्य परीक्षाप्रणाली संस्कृतशिक्षा च ।

ले०—भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री साहित्याचार्यः,
(जयपुरराजकीय-सकलसंस्कृतविद्यालयानां निरीक्षकः ।)

भारतवर्षे शिक्षायाः क्षेत्रं पुरा एतावद्विस्तृतं नासीदिति स्वीकर्तुं शक्नुमः, किन्तु एतेन सहैव एतदप्यवश्यमासीद्यत् सा पुरातनी शिक्षा द्वारं द्वारमाहिण्डमाना घोरतरमपमानमपि कदाचिदेव असहिष्ट । प्राक्तनशिक्षायाः कृते यद्यपि भूयान् समयोऽपेक्षितोऽभवत्, कष्टान्यपि अनेकानि सोढव्यान्यभूवन्, परं सा शिक्षा स्थायिप्रभावा बहुमूल्या चाभवत् । एषु दिनेषु कालेजस्था विद्यार्थिनो हसन्तः खेलन्तश्च स्वल्प एव वयसि 'एम० ए०' अथवा 'आचार्य्य' पदाङ्किता भवन्ति, किन्तु पूर्वमाचार्यतासम्पत्त्यर्थं भूयसः समयस्य अनल्पस्य चानुभवस्यावश्यकताऽभवत् । एतदर्थं ते गुरुकुले तीव्रां तपस्यां कठिनाञ्च गुरुशुश्रूषामकुर्वन् । गुरुकुले तदेतत्क्लेशसहनं काचिन्निन्दनीया वार्ता नासीत्, प्रत्युत अस्मिन् भूयानभिमानो गौरवञ्चागण्यत । अनर्घराघवस्य कर्ता मुरारिकविः साभिमानमाह—

"गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविरिति !"

गुरुगृहस्थो विद्यार्थी यस्मिन् समये स्वाभिमतां विद्यां पर्य्यसमापयत् तस्मिन् समये स निजमनसि कामं कीदृशीमपि कृतकृत्यतामभ्यमन्यत, परं गुरुकृतां परीक्षां विना विद्यायां कृतकृत्यतां न कथञ्चिदप्यमन्यत । यद्यपि शिष्यस्य योग्यता गुरोः सकाशान्न कथञ्चिदप्यपरिचिता तिष्ठति परम् अध्ययनानन्तरं गुरवः पुनरप्येकवारं विद्यार्थिनां परीक्षामकुर्वन् । वास्तविकपरीक्षानन्तरं विद्यार्थी गुरुकुलाद्विसृष्टोऽभवत् । देवोत्सवे तीर्थस्थानेषु राजसभादिषु च अवसरानुसारं यत्र यत्र पण्डितानां समवायः समभवत् तत्र तत्रैव गुरुकुलागतानां तेषां नवीनपण्डितानां परीक्षा शास्त्रविचारद्वारा समभूत् । ये किल तस्यां परीक्षायां सफलाः समभवन् तेषां नाम नानादेशेभ्यः समागतानां पण्डितानां तद्विद्यार्थिनाञ्च द्वारा देशदेशान्तरेष्वतिशीघ्रमेव प्रासिद्ध्यत् । ते हि सर्वस्मिन्नपि देशे तद्विषयस्याचार्य्याः स्वीकृता अभवन् ।

किन्तु यथा यथैव समयस्य परिवृत्तिरभूत् तथा तथैव शिक्षायाः प्रकारेष्वपि परिवर्तनमभवत् । गुरूणां गृहाद् आश्रमेभ्यश्च शिक्षा निर्वासितेवाभवत् । विदुषां शिक्षालयाः 'टोल' नाममात्रार्थमवशिष्टा अभवन् । वर्तमानेन राजभाषायाः प्रवाहेण तेषां स्थाने 'स्कूलानां कालेजानाञ्च' सृष्टिरक्रियत । तेषु

प्रतिवर्षं सहस्रसहस्रसंख्यासु शिक्षिताः समवेताः समभवन्। एतावद्भिस्तु-तायाः संख्यायाः पूर्वमिव सहसैव परीक्षणमपि नासीत् सामान्यं कार्य्यम्। अत एव एतेषां शिक्षितानां परीक्षणाय नानाविधपरीक्षाणां सृष्टिरभवत्। मन्येऽहम्, परीक्षायुगस्यारम्भः षष्टिसप्ततिवर्षेभ्यः पूर्वमेवासीत्। परीक्षायुगस्यारम्भे साम्प्रतमिव परीक्षानियमेषु कामं कठिनता न भवेत् परं पाठ्यग्रन्थेष्ववश्यं कठिनतासीत्। किन्तु तस्मिन् समये यादृशी परीक्षासु कठिनतासीत् तथैव तत्परीक्षासु परीक्षिता विद्यार्थिनोऽपि वर्तमानसमयापेक्षया अधिकतरं योग्याः सम्पन्ना अभवन्। संख्यायां कदाचन न्यूना अवश्यं भवेयुः। परं विद्यायां न्यूना कदाचिन्नाभवन्।

भारतीयैस्तत्तद्विश्वविद्यालयीयैर्यानि किल विवरणानि (रिपोर्ट) वर्तमानवर्षेषु प्रकाशितानि तेषां द्वारा, प्रत्यक्षानुभवेन च विवेकिभिः सज्जनैस्तदिदं निर्धारितमस्ति यत् वर्तमानपरीक्षाभिः परीक्षिता अधिकांशा विद्यार्थिनो न तादृशव्युत्पत्तिशालिनो निष्पद्यन्ते यादृशाः किल ते अपेक्ष्यन्ते। राजभाषाया इव संस्कृतभाषाया अपि शिक्षाः परीक्षाश्च साम्प्रतं नवीनेनैव प्रकारेण प्रचलिताः सन्ति। अतएव एतया परीक्षाप्रणाल्या वर्तमानसमये संस्कृतशिक्षायाः का दशा समजनि, एतस्याश्च शोधनस्यावश्यकताऽस्ति न वा, एतद्विषये संस्कृतपण्डितानामवधानमाकर्षुं वर्तमानायाः परीक्षाप्रणाल्याः सम्बन्धे किञ्चिदधस्तान्निवेदयामि। मन्ये, संस्कृतहितैषिणः पण्डितास्तदेतत्सम्यग्विचार्य्य अनन्तरकरणीयाय सज्जा भवेयुरिति।

वर्तमानायाः परीक्षाप्रणाल्याः प्रवर्तकैः "एम० ए०" अथवा "आचार्य्य" परीक्षा सर्वाभ्यः परीक्षाभ्यः उत्कृष्टा परिगणितास्ति। इमां परीक्षां यदा किल प्रविशति विद्यार्थी, ततः पूर्वमेव क्रमानुसारं स हि तद्विषयस्य बहुतरान् ग्रन्थान् परिसमापयति। एतस्यां परीक्षायां प्रविष्टेन तेन तद्विषयस्य उच्चतमाः कठिनाश्च ग्रन्थाः अध्येतव्या भवन्ति। एतस्यां परीक्षायां कठिनकठिनानाम् उत्कृष्टोत्कृष्टानां च ग्रन्थानां स्थापनेन तदिदमाशास्यते यद् एतद् ग्रन्थानामध्ययनेन स परीक्षार्थी तथा योग्यो भविष्यति यथा अवशिष्टान् तद्विषयकग्रन्थान् स स्वयमेव द्रक्ष्यति, तेषां तत्त्वं च स्वयमेव भोत्स्यते इति। एतन्नास्ति यत्त एव ग्रन्थास्तद्विषयस्य सर्वस्वभूता इति। यद्येवमभविष्यत्तर्हि 'व्याकरणाचार्य्यः' 'न्यायाचार्य्यः' इत्यादि व्यापकं नामधेयं नाभविष्यत्। न्यायस्याथवा व्याकरणस्याचार्य्यो न भूत्वा स ह्याचार्य्योऽभविष्यत् केवलानां तेषां ग्रन्थानामेव। यथा ग्रन्थविशेषेपरिपूर्णाधिकारेण 'भाष्यब्रह्मचारी' 'नैषधपण्डितः' इत्यादिप्रसिद्धिः पूर्वकाला-

प्रचलितास्ति किन्तु आचार्य्य-परीक्षामुत्तीर्णवन्तो जनाः स्वविषये तु पूर्णं पण्डिता अमन्यन्त एव किन्तु तज्ज्ञानबलेन ते सर्वस्मिन्नपि संस्कृतसाहित्ये निःशङ्कं व्यहरन् तत्र च पूर्णतां प्रापन् ।

परीक्षायुगस्य मध्यसमये सोऽयं संक्षेपप्रकारः प्राचलत् यत् परीक्षार्थिनः स्वपरिगृहीतायां परीक्षायामेव नियतान् ग्रन्थान् यथावदभ्यस्यन् , तेष्वेव च पूर्णमधिकारं प्राप्नुवन् । परीक्षोत्तरणानन्तरं तु जीविकाद्युपार्जनकार्य्येषु संसक्ततया, एकस्मिन्नेव शास्त्रे रुच्ेः प्रबलतया वा, इतोऽधिकानां ग्रन्थानां विलोकनस्य न तेषामवकाशः समभवत् । परं पठितेषु तेषां पूर्णोऽधिकारः समभवदत्र तु न सन्देहः ।

इतोऽग्रे शनैः शनैः सोऽयं प्रकारः प्रारभ्यत—यत् परीक्षानियतेषु ग्रन्थेष्वपि मुख्यमुख्या अंशा एव सपरिश्रममधीयन्तेस्म, न किल पूर्णास्ते ग्रन्थाः । परीक्षाप्रवर्तकैरधिकारिभिः कठिनकठिनास्त एते ग्रन्था अनेनाभिसन्धिना नियमिता आसन् यदेतेषां ग्रन्थानामध्ययनेन तद्विषयस्यान्ये ग्रन्थाः सहजमेव बुद्धिगता भविष्यन्ति—इति । किन्तु संक्षेपप्रवर्तकैः परीक्षाचतुरैर्नरैः सेयं युक्तिराविष्कृता—यत् परीक्षानियतेषु ग्रन्थेष्वपि एतानि स्थलानि कठिनानि सन्ति। ततश्च कठिनस्थलाधिगमे जाते ग्रन्थस्यास्य सरलानि स्थलानि स्वयमेव बुद्धिगतानि भवेयुरेव । तथा च परीक्षायां नियतस्सोऽयं ग्रन्थस्तदेतेन प्रकारेण अवगत एव । एवञ्च इतोन्ये तद्विषयका ग्रन्थाः परीक्षोत्तीर्णविद्यार्थिना मङ्क्षैव बुद्धिस्था भवेयुरिति सोयं परीक्षोत्तीर्णः स्वविषयस्य पूर्णपरिज्ञाता भवेदिति स्पष्टमेव । यत् किमप्यस्तु—परीक्षार्थिनो जना यद्यपि परीक्षानियतेषु ग्रन्थेषु मुख्यमुख्यनियुक्तविषयानेव परिश्रमेण सह अध्यैयत, यतस्त एव विषयाः परीक्षासु प्रष्टव्या आसन्, परं नियतग्रन्थस्य अन्यान्यस्थलान्यपि ते गुरुमुखादवश्यमपठन् । एतन्नासीद् यत् पूर्णो ग्रन्थस्तस्मिन्समये पाठित एव नाभूदिति ।

किन्तु वर्तमान-समये संक्षेपस्यापि परा काष्ठा परिकल्पिता लोकैः । संक्षेपः किम्, ग्रन्थानां प्रक्षेपः, परिसमाप्तिरेव वा परिकल्पिता तैः । मुख्यमुख्यानामथवा कठिनस्थलानां का कथा, याः किल वार्ताः परीक्षायां प्रष्टुं शक्याः, अथवा गतवर्षाणां प्रश्नपत्रेषु ये ये विषयाः पृष्टाः, तानेव बहवः परीक्षार्थिनोऽभ्यस्यन्ति लोकेभ्यश्च तान् परिपठन्ति । परीक्षानियतग्रन्थानामूलचूडं पठन्ति-एव न । यदि केनचित् कारणेन बलात् पाठनीया अपि भवन्ति तर्ह्यपि ग्रन्था अवगता भवेयुरिति धारणया न पठ्यन्ते । किन्तु परीक्षाप्रदानार्थमेव । इदानीं भवन्त एव कथयन्तु, परीक्षार्थिनां व्युत्पत्तिः कथङ्कारं भवेत् ?

अस्माकं महर्षीणां सर्वतः प्रधानं लक्ष्यमासन् भगवन्तो वेदाः। ते हि बलपूर्वकमाज्ञापयन्ति 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति।' अस्माकं प्रतिष्ठाऽऽसीद् दर्शनग्रन्थैः। अस्माकमाध्यात्मिकतत्त्वोपरि उन्नतंमन्या अपि वैदेशिकाः साम्प्रतमपि पूर्णतया न प्रगतवन्तः। आर्य्यग्रन्थानामनुवादेन यद्यपि तैर्भूयानुपकारः प्राप्तः परं तन्मर्मपर्य्यन्तमद्यापि ते यथावन्न प्राप्तवन्तः। ये वैदेशिका विद्वांसोऽस्माकं दर्शनानां यत् किञ्चन तत्त्वमधिजग्मुस्ते उन्मुक्त-हृदयेन प्रशंसन्ति—"यस्मिन् देशे उपनिषत्सदृशानि ग्रन्थरत्नानि प्रसूयन्ते अवश्यं स देशो ज्ञानज्योतिषामाकरभूतः।" कथनस्य सारमेतदेव यद्भारतीया-नामार्य्याणां चरमं ध्येयमासीदात्मतत्वम्।

आत्म-तत्व-पर्य्यन्तां गतिं सम्पादयितुम्, भाषाया उपरि अधिकारमधि-गन्तुम्, प्रथमतो व्याकरणस्य न्यायस्य चाध्ययनं प्रचलितमभूत्। यतो हि व्याकरणादिपरिज्ञानं विना शास्त्रग्रन्थेषु सम्यक्तया प्रवेशयोग्यता न भवति। अतएव पण्डितमण्डल्यां प्रसिद्धमभूत्—'काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोप-कारकम्' इति।

पुनः किञ्चित्समयानन्तरमिदमभूत् यद् व्याकरणन्यायसदृशे एकैकस्मिन् शास्त्र एव लोकानामध्ययनविरामोऽभवत्। तेषां मनसि दृढाग्रहोऽभवत् यत् यावत् किल व्याकरण-न्यायसदृशानां गहनशास्त्राणां पूर्णतत्वज्ञा न भवेम ताव-त्पर्य्यन्तं शास्त्रज्ञतैव कीदृशी? एवं किल मध्यसमये एकैकशास्त्राणां पाण्डित्यं बहुलतया प्राचलत्।

अस्तु नाम, एतदपि सम्यगेवासीत्। अस्माकमेकैकशास्त्राणां रक्षा तु यथा—कथञ्चिदभवत्। यद्येकैकशास्त्रेष्वेव निपुणा बहवो विद्वांसो भवेयुः, कश्चन न्याये, कोपि व्याकरणे, कश्चिच्च मीमांसायां धुरन्धरःस्यात्तर्हि तेषां द्वारा पठनपाठनप्रचारे सति पूर्वोक्तानां शास्त्राणां रक्षा सहजमेव सम्भवेत्। परमग्रे-गत्वा अस्यामपि प्रणाल्यां संक्षेपप्रकारः सोयं कर्तव्योऽभूद्यदत्रापि परीक्षाप्रकारो नियमनीयोऽभवत्। परीक्षार्थिनो बाला लघुकौमुद्यादितः आरभ्य भाष्यपर्य्य-न्तान् कठिन-कठिनग्रन्थान् पूर्वं गुरोः सकाशादपठन् ततो ग्रन्थाधिगमोत्तरं तास्ताः परीक्षा अददुः। परीक्षोत्तरणानन्तरं तु गुरुसकाशादधिगतस्य ज्ञानस्य बलेन अन्यान्यानपि ग्रन्थान् स्वयमवलोक्य अपेक्षितं वैदुष्यं सम्यक्सम्पा-दयामासुः।

एतेषु परीक्षाप्रकारेष्वपि क्रमशः संक्षेपे प्रचलति प्रचलति साम्प्रतमिय-त्पर्य्यन्तमुन्नतिरभूत् यत् परीक्षैव सम्प्रति एकतमं शास्त्रं सञ्जातास्ति। बहवो

महात्मानः प्रगतवर्षाणां प्रश्नपत्राण्येव सम्यग् रचित्वा परीक्षाप्रदानाय साहसं कुर्वन्ति, संयोगाच्च ते तस्यामुत्तीर्णा अपि भवन्ति !! सम्प्रति हि प्रायः सर्वासामेव परीक्षाणां गतवार्षिकाणि प्रश्नपत्राणि मुद्रितान्युपलभ्यन्ते। पण्डितमहाभागैः द्रव्यलाभलोभेन तदुत्तराण्यपि मुद्रापितानि सन्ति। अनेनैव प्रकारेण सिद्धान्तकौमुद्याः सर्वासां पङ्क्तीनां व्याख्या अपि 'पङ्क्तिप्रकाशः' 'पंक्तिचन्द्रिका'-दिनामधारिण्यो मुद्रिताः सन्ति। गतवार्षिकेषु प्रश्नपत्रेषु पृष्टानां पङ्क्तीनां विशदीकरणमेभिरेव पुस्तकैः परीक्षार्थिनो रटन्ति, तासामाशयस्तेषां हृदयेऽङ्कितो भवेन्न वा इति त्वन्यत्, परीक्षायां येन केनचित् प्रकारेण उत्तरणमेव तेषां परमं लक्ष्यम्। यतो हि शतपूर्णाङ्केषु त्रयस्त्रिंशद्योग्यताङ्कलाभ एव तेषांकृते शास्त्रज्ञताया श्चरमा सीमा। ये पण्डितमहोदयाः संस्कृतोपरि किञ्चित् कृपां कृत्वा स्वयमपि किञ्चित् परिश्रमं कर्तुं वाञ्छन्ति, ते परीक्षायां नियतानि यानि काव्यानि सन्ति तच्छ्लोकानां व्याख्यां स्वयं लिखित्वा निजसमीपे स्थापयन्ति। परीक्षाकाले सन्निहिते ते पञ्चिकामेतां विद्यार्थिभ्यस्समर्पयन्ति येन ते तां व्याख्यां लिखित्वा रटेयुः।

प्रथमन्तु परीक्षाप्रवर्तकैरेव पाठ्यग्रन्थेषु सरलतायाः परिसीमा समापितास्ति। काश्यादिस्थानेषु सिद्धान्तकौमुद्याः परीक्षा चतुर्भिर्वर्षैर्भवति। पूर्वपूर्ववर्षेषु कौमुद्या यो भागः पठ्यते (नहि नहि यस्य भागस्य परीक्षा दीयते) अग्रिमवर्षेषु स भागो विद्यार्थिभिः स्पृश्यतेऽपि न, यतोहि अग्रेतनवर्षेषु पूर्वभागस्य परीक्षा न भवति। यस्मिन् समये विद्यार्थी चतुर्थखण्डे कौमुद्या अन्तिमभागस्य परीक्षां ददाति तावत्पर्य्यन्तं प्रथमखण्डे पठितं भागं स हि बहुतरं विस्मरति। प्रकाशं तु स सिद्धान्तकौमुदीं समापयति परमितो बोध-विषये स तां सर्वकालार्थं विसर्जयति। आचार्य्यपरीक्षायामयं नियम आसीत् पूर्वं यत् परीक्षार्थी स्वेच्छानुसारं खण्डविनिमयं कर्तुमशकत्। स यद्यवाञ्छत् तर्हि चतुर्थखण्डं प्रथममदात् पुनः स्वसौकर्य्यानुसारं चरमसमये प्रथमखण्डस्य स्पर्शमकरोत्। अस्तु, इदानीं तु परीक्षार्थिभिरस्मिन् विषये एतावदुन्नतिः कृता यत्ते पाठ्यग्रन्थैः साकमेव अधिकं सम्बन्धं न स्थापयितुं वाञ्छन्ति। ते हि तैर्विषयैः स्थलैर्वा ऐच्छिकं सम्पर्कं पुष्णन्ति ये किल परीक्षासु प्रष्टुं शक्यन्ते। अत एव ते पुरातनप्रश्नपत्राणां द्वारा अथवा गुरुमहोदयस्य हस्तलिखितानां पञ्चिकानां द्वारा तत्तत्स्थलानि मुखस्थानि कुर्वन्ति, तै ग्रंन्थैः साकं तेषां साक्षात्सम्बन्धः कियान्?

मम परिचिता एके महोदया आसन् तेषां नामप्रकाशेनाऽपि न किञ्चित्फलं यतो हि तेषां देहावसानं जातमस्ति। ते प्रथमप्रथमं साहित्याचार्य्यपरीक्षामुदतरन् किन्तु तदनन्तरं ते प्रायः प्रत्येकवर्षं एव यस्य कस्यचिद्विश्वविद्याल-

यस्य आचार्य्यपरीक्षां तीर्थपरीक्षां वा अवश्यमददुः । ते हि 'आत्मैव गुरुरात्मनः' इत्याभाणकस्य प्रत्यक्षमुदाहरणमासन् । स्वबुद्धिबलेनैव ग्रन्थान् दृष्ट्वा वेदान्त-सांख्यन्यायादीनां न जाने कियतां कियताञ्चन शास्त्राणां तैः परीक्षा दत्ता अभूवन्। एकदा मया पृष्टास्ते मित्रतावाः सम्पर्कान्मामवोचन—'यदा हि परीक्षाया दिनानि सन्निहितानि—भवन्ति तदानीमेकवारं नियतग्रन्थानेतान् सामान्यतया विलोकयामि । मम तावाननुभवः सञ्जातोऽस्ति यत् अस्मिन् ग्रन्थे एतान्येतानि स्थलानि प्रष्टुं शक्यन्त इति । अथाहं स्वयम्, अन्येषां वा पण्डितानां साहाय्येन तानि स्थलानि परीक्षोपयुक्तानि सज्जीकरोमि ।

एवं किल पूर्वोक्तप्रकारेण व्याकरणादिशास्त्राणां परीक्षा उत्तीर्य्यन्ते किन्तु व्याकरणाध्ययनस्य फलं यत् शब्दसाधुत्वं व्युत्पत्तिर्वा, तत्कथमपि न भवति । अस्यां दशायां 'व्याकरणाचार्य्यं' इत्यनुक्त्वा 'परीक्षाचार्य्यं' इत्युक्तिः समञ्जसा स्यात्, अथवा 'व्याकरणं पठितम्' एतस्यस्थाने—तत्परीक्षा पठितास्ति' इति कथनमुचितं भवेत् ।

पूर्वं हि रक्तपीतादिवर्णैः रत्नानां भस्मौषधानां वा वाह्या परीक्षा समभवत् किन्तु सम्प्रति कृत्रिमोपायैस्तान् तान् रक्तपीतादिवर्णानुत्पाद्य कृत्रिमरत्नानि भस्मौषधयो वा चतुरैः सृज्यन्ते यानि समर्घमूल्येन देशेऽस्मिन्नितस्ततो विक्रीय्यन्ते । एवं किल प्रत्यक्षं पश्यतामेवास्माकं कृत्रिमसृष्टिः (इमीटेशन) प्रारब्धास्ति । धावनादिना शरीरस्वास्थ्यं भवतीति विचार्य्य किञ्चिद्दूरस्य यत्किञ्चित् परिमाणं स्थिरीकृत्य तत्र हि सङ्केतितं किञ्चिद्वस्तु स्थाप्यते च यो वा जनः एतद्वस्तु नियतसमये समानेष्यति स एव वीरः परिगणयिष्यत इति । किन्तु चतुरंमन्या नराः स्वास्थ्यस्य विचारमकृत्वा येन केनाऽपि धौर्त्येन सङ्केतितं तद्वस्त्वेव आनेतुं वाञ्छन्ति, तावत्दूरं धावनस्य कष्टं न ते सोढुमिच्छन्ति । परं शारीरिकव्यायामेन यः किल लाभो भवेत् स एतस्यां प्रवञ्चनायां कथं सम्भवेत् ?

मम विचारानुसारम्, एतस्मिन् व्यतिकरे परीक्षार्थिनां तावान् दोषो नास्ति यावान् किलाध्यापकमहाभागानाम् । अनेन अध्यापनरूपप्रतारणेन वयं बालकानां जीवनं क्षतिग्रस्तं कुर्मः । यतो हि संस्कृतमधीयाना जनाः संस्कृते व्युत्पत्तिशैथिल्यात् आत्मतत्वाद्यन्वेषणद्वारा जायमानमदृष्टलाभमपि न प्राप्नुवन्ति, तथा स दृष्टलाभोऽपि (सांसारिकलाभः) तेषां दुष्प्रापो भवति यो हि राजभाषाद्यध्ययनद्वारा साम्प्रतमुपलभ्यमानो विलोक्यते । एवमुभयतो भ्रष्टास्त इमे संस्कृताध्यायिनः स्वाध्यापकानपि घोरतरस्यापराधस्योत्तरदायिनो निर्म्मान्ति ।

—:*:— (क्रमशः)

लेखवक्तृतयोस्तारतम्यविमर्शः।

निबन्द्धा—श्रीदीनानाथशास्त्री सारस्वतश्शुजाबादाऽभिजनः।
('मुलतान' स्थ-श्रीसनातनधर्मसंस्कृतकालेजाऽध्यापकः)

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

"शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते"

अधुना लेख आदीयताम्-लेखोऽपि पुरुषस्य महाहितसाधकः। स कूपमण्डूकमपि पुरुषं तत्र २ विश्रावयति। यदि पुमाँल्लेखकलापरिचितः; तदा तस्य महिष्ठः प्रभावो न केवलं तद्भाषाभाषिजनतायाम्प्रत्युत राजन्यपि प्रवर्त्तते। तत एवाऽसावितस्ततः पुरस्कारभाजनञ्जायते। लेखो द्विधा भवति-सामयिकः स्थायी च। दैनिकसमाचारपत्रेषु स्वलेखानाम्प्रकाशनं प्रायस्सामयिकत्वम्भजते। मासिकपत्रेषु निबन्धप्रहयणं पुस्तकादिप्रकाशनञ्च स्थिरसामग्रीशालित्वव्यपदेशभाग्। उभय्या विधयैव लेखको जनानामादराऽऽस्पदम्भवति। दूरदूरं यत्र २ तत्पत्रं पुस्तकं वा प्राप्नोति, तत्र २ अभिज्ञास्तन्नाम्ना परिचिता भवन्ति। यदि जना वाह्ये तदीयं सम्मानाऽम्बरन्नाऽपि विदध्युः, तथाऽपि तेषाञ्चेतसि तत्कृते श्रद्धोद्रेको ध्रुवमेव तिष्ठति, ते च तस्य दैनिककार्य्यप्रणालीमाकृतिं चित्रं वा दिदृक्षन्ते, किम्भूयसा—जनास्तस्य रसखनीं लेखनीमपि अवलुलोकयिषन्ति, यत् कीदृश्यस्य लेखखनी लेखनी, या महासौभाग्यभागस्मद्धृदयस्पृग् भवति। तदीयाँल्लेखान् न केवलञ्जनता स्वयमेव पठति; प्रत्युताऽन्यानपि प्रसह्य श्रावयति। क्वचित्तल्लेखकनाममात्रपठनमेव रोमाञ्चं तनोत्तनोति तेषाम्। यस्मिन् समाचारपत्रे तादृशप्रसिद्धलेखकस्य लेखास्तिष्ठेयुः; तत् समाचारपत्रमपि तेषां प्रणयास्पदञ्जायते। यस्मिन् मुद्रायन्त्रे तल्लेखकस्य पुस्तकानि मुद्रितानि स्युः, तन्मुद्रायन्त्रमपि तद्-दृशि महादरास्पदञ्जायते। एतदेव किम्—स एव लेखकपुङ्गवो यस्याऽप्रसिद्धस्याऽपि लेखकस्य साधारणपरीतेऽपि तत्सन्दृब्धपुस्तके भूमिकाया द्वित्रशब्दानेवाऽङ्कयेत्, तत् साधारणपुस्तकमपि जनानां तोषकरञ्जायते। कस्मिँश्चित्पत्रे स एव लेखको यदि कस्यचित् पुस्तकं समालोचमानस्तत् स्तुवीत; तज्जनास्तत्पुस्तकानयनव्यासज्जना अपि भवन्ति। तदीया स्वकीया कादाचित्की साधारण्यपि कृतिस्तैस्तोष्टूय्यते। प्रसिद्धलेखकस्य विवादास्पदे विषये प्रत्ता सम्मतिरपि सम्मान्यते। यदि लेखकः कवित्वेनाऽपि सध्रीचीनः, तदा तु सुवर्णे सुगन्धयोग इव भवति।

कविसम्मेलनेषु समस्यापूर्त्यर्थं स सर्व्वत्र निमन्त्र्यते । विवाहादिसम्बद्धपद्यनिर्म्मित्यर्थं विविधाभिनन्दनपत्रसज्जीकरणाय जनास्तत्सम्मुखं दीनं मुखङ्कुर्व्वन्ति । समाचारपत्राणां सम्पादकास्तेषामेव लेखैः काव्यैर्वा स्वपत्रकलेवरं गौरवाऽऽस्पदं घटयन्ति । हिन्दीसाहित्येऽप्यत्वे श्रीप्रेमचन्द्र उदाहियताम्—प्रायशस्समाचारपत्राणि तत्प्रवल्लताख्यायिकाप्रकाशने बद्धपरिकराणि तिष्ठन्ति; तदीयोपन्यासानाञ्च यत्र तत्र कीदृश आदरः । स्वर्गीयो 'बाबू देवकीनन्दनखत्री' महोदयः 'चन्द्रकान्ता'ऽऽद्युपन्यासाँल्लिखित्वाऽद्याप्यमर-नामेव वरीवृत्यते; तदीयो 'लहरी' मुद्रणालयश्चाऽद्यापि तत्कारणाल्लोकप्रियत्वमुपास्ते ।

वर्त्तमानसमयस्तु दूरमपास्यताम्—कालि(१)दासादीनां महाकवीनाञ्जातानां शताब्दीनां वंहिमानो व्यतीताः, तेऽद्याऽपि न विस्मर्य्यन्ते लोके लोकेन, तेषां चरमा पाण्डित्यकाष्ठा काष्ठासु (दिक्षु) अद्याऽपि व्याप्ता; तदीययशोभिर्द्दिशोऽपि व्याप्ताः; कवितारतिपञ्चशाणस्य बाणस्य कीर्त्तिमद्याऽपि जगन्ति गायन्ति–तत्र लेख एव श्रेयो बिभर्त्ति । 'तिलक' महोदयो यद्यपि वक्तृत्वेन परां ख्यातिमलभत, तथापीयं विश्रुतिस्तु तदीया कतिपयवर्षपर्य्यन्तं विलेष्यते एव; ततो 'गीतारहस्य' लेखश्च पुनस्तामुज्जीवयिष्यति, अमरञ्च विधास्यति तल्लेखकम् । संस्कृतमण्डले म० म० प० गिरिधरशर्म्माणो व्याख्यातृत्वख्यातयशस्का अपि 'संस्कृतरत्नाकर' स्य दशवर्षकालिक-सम्पादकतायां संस्कृतसाहित्यसम्मेलने-निबन्धादि प्रकाशने च यल्लेखकृत्यं व्यधिषत; तदपि तानुच्चकोटिमनैषीत्; विद्वद्धूत्सु च स्वश्रद्धास्पदत्वमुद्राञ्चाऽऽश्चकत्, स्थिरग्रन्थलेखनमपि ते प्रत्यशासत एतत्पङ्क्तिलेखकम्प्रति । पाकशासन-शासनमुपेयिवान् श्रीमान् प० श्रीमदम्बिकादत्तव्यासः 'शिवराजविजयं' सन्दृभ्य यादृशं यशोराशिं लेभे, स्वकीयनामरत्नञ्च प्रसिद्धिनिधौ निदधौ; तत्र तिरोहितं केषामपि संस्कृतजुषां विदुषाम् । यदि लेखनकला नाऽभविष्यत; तर्हि पुरातनानां वक्तॄणामपि नाम विस्मृतिगर्भे व्यलेष्यतः यतो वक्तृता हृदयपर्य्यन्तमेव तिष्ठति, अतएव न स्थेयसी भवति । लेखस्त्वन्तपर्य्यन्तं तिष्ठति मुद्रायन्त्रादिकृपावशात्, तेनैव स्थेयान् भवति ।

तारतम्यम् ।

अधुनोभयविषयतारतम्यविमर्शाऽवसरेऽधोङ्किता वार्त्ता अनुभवपथमायान्ति । तथा हि—वक्तृतायास्तात्कालिकः क्षणिको वा प्रभावो भवति, लेखस्य

(१) कालिदासः । 'ड्यापोः संज्ञाछन्दसो र्बहुलम्' इति सञ्ज्ञात्वाद् वा ह्रस्व, कालीशब्दस्य; अन्यत्र कालीदासोऽप्युपपन्नः ।

प्रभावस्तु स्थायी भवति। एतत्सत्त्वेऽपि व्याख्याता द्राग् विख्यातः सम्भवति, लेखकस्तु किञ्चित्कालाऽतिपातादेव। वक्तारश्शताब्दयन्ते विस्मर्य्यन्ते; लेखकानान्तु परस्सहस्रवर्षैरपि विस्मृतिपदवी दवीयस्येव; अत्र कालिदासादीनां लेखा एव स्वतः प्रमाणम्। वक्तृत्वे लज्जायै तिलाञ्जलिर्दातव्यो भवति; लेखकत्वे तु न तादृश्यावश्यकता। वक्ताऽविद्वानपि वावदूकतया स्वप्रतिष्ठां निर्म्मातुमीष्टे; लेखे तु वैदुष्यस्य नान्तरीयकतैव। व्याख्यानाऽऽख्यानाऽनेहसि शृङ्खलाबद्धता कदाचिद्भिद्यते, विषयान्तरं वाऽऽपित्सति(१)इति महदेव पारतन्त्र्यम्, तेन च प्रतिष्ठाभङ्गप्रसङ्गो वैलक्षयलक्षयहृदयताप्रसङ्गश्च; लेखे तु न तथा, अत्र परं स्वातन्त्र्यम्। वक्तृतायां विद्यमाना व्याकरणाद्यशुद्धिरुपेक्षाविषयीक्रियते; लेखे तु न तथा। वक्तृत्वे सामयिकतैव एकान्तकान्ता जञ्जन्यते, यातयामता (असामयिकता) तु तत्र नितरामक्षन्तव्या, राष्ट्रियविचारप्रचारप्रसारे वक्ता व्याकरणस्य फक्किकां वितृणवन्नुपहासास्पदमेव भवेत्; प्रत्युत सैव प्रसिद्धवक्तुरपि वक्तृता,—या स्वसमये जनतायां प्रबलं प्रभावमानन्दं वा प्रावाहयत, सैव तत्समयेऽपेते पुनः श्राव्यमाणा नीरसा तुच्छा वा प्रतीयते; लेखे तु उभय्या एव विधाया प्रयोगस्सुलभः, न च वैरस्याऽऽधायकः, काममसामयिकपुस्तकं द्राङ् न विक्रीयेत, परं तदधिकारिणो न प्रायो दुरापा भवन्ति। वक्तृतया यत्किमपि आन्दोलनं प्रचिचारयिष्येत(२)तच्छीघ्रम्प्रचरति; लेखेन तावच्छैघ्र्येण प्रचारो न जायते, परं यावज्जायते; तत्र स्थायिता भवति। लेखकस्य नामविश्रुतिस्सम्पद्यते; वक्तुस्तु नाम्न आकारस्य चाऽपि। वक्ता शीघ्रं नेता सम्पद्यते, लेखके तु तत्ता तथा न जायते। वक्तारमावालाद् आस्थविरञ्जानते; लेखकन्तु पठिता एव जनाः। वक्तृतायामिदं काठिन्यं यत्श्रोतृसमक्षमेव कार्य्यनिर्व्वहणमावश्यकन्तत्र, तत्र व्यवधानम्, अवरोधोऽन्तरं विच्छेदो वा नितरां हानिकृत्; लेखकस्य तु लेखसमये समक्षं कस्याऽपि न भवत्युपस्थितिः; अत एव स व्यवधायाऽपि, विच्छिद्याऽपि लेखनीम्प्रचालयति। वक्तुस्समयःपरिमितो यौगपद्यपरीतःपरेच्छाऽनुसारी च भवति; लेखकस्य तु सोऽपरिमिततां स्वेच्छाऽनुसारिताञ्चोपास्ते। वक्तृताकृते श्रोतृकुलाकुलं स्थानम्, स्थानशोभा, दर्शकानां समारोहः, श्रोतॄणां

(१) आपित्सति। आङुपसृष्टात् पततेराशङ्कायां सन्। 'सनि मीमा' इति पकारस्थाऽकारस्य इस्, 'स्को' रिति सलोपः। 'सन्यङो' रिति द्वित्वम्।

(२) प्रचिचारयिष्येत। प्रोपसृष्टाच्चरतेर्णिच्, सन्, ततः कर्म्मणि विधिलिङ्। 'भावकर्म्मणो'रिति तङ्। सनोऽतो लोपो यक्परकत्वात्।

तूष्णीका, इत्यादीनां नान्तरीयकता (आवश्यभाव्यता) भवति, तदैव प्रभावो जायते, लेखे तु, नेदृशप्रयत्नस्य आवश्यकता। वक्तरि सर्व्वत्र आडम्बराश्शब्दस्य, अर्थस्य, स्वरस्य, वेषस्य, वाग्मिमताया(१)विविधहावभावानां, मनोहरोपक्रमस्य, प्रसङ्गविशेषे उत्तेजनायाः, अवसराऽनुरूपाऽनेकरूपरूपकाणाञ्चाऽपेक्ष्यन्ते; निबन्द्धरि(२)तु तेषामल्पता प्रयोजनीया, रससञ्चारायाऽलम्भूष्णुस्सामग्र्येव तदुपयोगभाक्। वक्तुर्मस्तिष्कमहरहस्तारस्वरेण व्याख्यानाख्यानकारणात् क्षिप्रं ह्रसिमानमेति; लेखकस्य न तावच्छैघ्र्येण। वक्तुश्च प्रसिद्धस्याऽपि जनतायां प्रभावो नाऽपि जायते कोलाहलादिवशात् कदाचित्, तेन तस्य लज्जाऽसन्तोषो वाऽपि भवति, लेखकस्य कृते तु न तत्सत्ता; परं तदीयपुस्तकानामविक्रये तस्याऽपि परमाऽसन्तोषो जायते।

उपसंहारः।

यदि लेखकत्वं वक्तृत्वञ्च-इत्युभयगुणभाक्त्वं स्यात्, तदा तु सुवर्णे सुगन्धयोगः। अन्यथा-यत्सन्निधावनयोरन्यतरऽप्राकृतिकताम्प्रपन्नः स्यात्; तमेव गुणमुपयुञ्जीत जनः। यतः—स्वाभाविकावेवेमौ गुणौ तु भिन्नभिन्नावपि विच्छित्तिविशेषाधायकौ यशस्यौ च, कृत्रिमौ तु न तथा स्वारस्याधायकौ। स्वाभाविकवक्तुरधिमनोमन्दिरचत्वरं व्याख्यानविषया नरीनृत्यमानाऽपुरः स्फुरन्त एव तिष्ठन्ति; प्रतिदिनं तं भिन्नभिन्नविषयाञ्छावयन्तं(३)वलोक्य जनतैव श्राम्यति, न सः; विस्मेरीभवति च सा (जनता), यत्-किमेतदभ्यन्तरे व्याख्यानानां खनिरजनि। एवमेव स्वाभाविकलेखकानामपि पुरस्ताल्लेखविषया हस्तौ संयोज्य तिष्ठन्ति, तदीयलेखविषयान् द्रौपदीवस्त्रराशीनिव असमाप्नुवतोऽवेदय पत्रसम्पादका यन्त्रालयाऽध्यक्षा वैव श्राम्यन्ति; विश्रम्य विश्रम्य च तल्लेखकलेखान् ग्रन्थाँश्च समयं व्यवधाय चिरात् प्रकाशयन्ति। कृत्रिमलेखकवक्तृणाञ्च(४)कथा तु न प्रष्टव्या। ते वराकास्तु विचारयन्ति-अद्य कस्मिन् विषयेऽङ्कयेत, को वा विषयो व्याख्यायेत। तादृशां निबन्धॄणां लेखनी, वक्तॄणां हृदयञ्च

(१) वाग्मी। 'वाचो ग्मिनिः' 'चोः कुः' जश्त्वम्; अतो गकारद्वयी।

(२) निबन्द्धरि। तृजन्ताद्बध्नातेर् 'ऋतो ङी'ति गुणः।

(३) विषयाञ्छ्रावयन्तम्। 'शितुक्' जश्त्वं श्चुत्वं चर्त्वञ्च, नस्य श्चुत्वम्, 'शश्छोऽटि' 'झरोझरी'ति चलोपः। अन्यत्र ञ्च्छ्, ञ्चश्, ञ्श्, इति संहितरूपाणि।

(४) लेखक वक्तृणाम्। 'अल्पाच्तरम्' इति द्वन्द्वे वक्तृशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गेऽपि 'लक्षणहेत्वोः ३।२।१२६, 'समुद्राऽभ्राद्' ४।४।११८ इतिनिर्देशात् पूर्वनिपातव्यभिचारः। ततश्च 'कृत्रिम' शब्देन विशेषणसमासः।

कल्पेते, अतस्तदीयाङ्कथां खलु खलूदित्वा(१)। तेन स्वाभाविकस्यैव गुणस्य परिवृंहणाय विशिष्टं चेष्टनीयम् । तथापीतरस्मिन्नपि प्रयत्नो न हेयः, नह्येकेन हस्तेन तालिका सम्पद्यते—इत्यास्माकीनो विमर्शः । अलमत्र ॥

———

संस्कृतपरीक्षा ।

अस्मिन् वर्षेऽखिल-भारतवर्षीयसंस्कृत-विश्वविद्यालय-(परीक्षायूनिवर्सिटी)-स्य सर्वासामपि परीक्षाणामावेदन पत्राणां भरणं कृत्वा प्रधान कार्य्यालये प्रेषणस्यान्तिमः समयः शुद्धवैशाखस्य पूर्णिमा विद्यते । परीक्षा प्रारम्भश्च कार्तिककृष्ण पञ्चमीतो भविष्यति । परीक्षानियमावली च परीक्षाकार्य्यालयतो विना मूल्यमेव -) चिटिकाप्रेषणेन प्राप्यते—

सूचयिता—

रजिष्ट्रार परीक्षाबोर्ड (अ० भा० सं० विद्यालय,

भारतधर्म महामण्डल, जगत्गंज काशी ।

———

सावधानाः शृण्वन्तु ।

महाशयाः पत्र लेखप्रेषकाः सावधानाः शृण्वन्तु । पत्रे प्रथमेव उपरि दक्षिणपार्श्वे पूर्णं स्वसंकेतं सुस्पष्टाक्षरैर्लिखित्वा तदनन्तरं विमलाक्षरै, विरलपङ्क्तिभिः पत्रवृत्तं स्पष्टं संक्षिप्तं पुनरप्यवसाने स्वीयं पूर्णं संकेतं लिखन्तु । नूतनग्राहकैः (मनिआर्डर) द्रव्यादेशपत्रेचाधः 'नूतनोग्राहकोऽहं'मिति पूर्णं संकेतं लिखन्तु । प्राचीनै ग्राहकैश्च स्वीया ग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या ।

श्रीरामचन्द्र शास्त्री (विजयचणः) हनुमद्दुर्गतः पणपञ्चकस्य चिटिकां प्रेषितवान् । स्वीयं पूर्णं संकेतन्तु लिखितमेव नहि । एवं व्यतिकरे कुत्र वयमुत्तरं प्रेषयामः । इति स एव कथयतु । एवं मनिआर्डरप्रेषका ये कूपनपत्रे स्वसंकेतं न लिखितवन्तः तेषां सूर्य्योदयं कुत्र प्रेषयाम इति त एव कथयन्तु । एतावान् समयस्तु नापि पत्रवाहकस्य नाप्यस्माकं विद्यते यदुपरि द्रव्यादेश (मनिआर्डर) पत्रे लिखित तदीयं संकेतं स लेखयतु वयं च लिखाम इति सावधानाः शृण्वन्तु पत्र-लेख-द्रव्य-प्रेषकाः सर्वेऽपि ।

मन्त्री—सूर्य्योदयसञ्चालकसमितिस्थः ।

---

(१) खलूदित्वा । तत्कथा न वक्तव्येत्यर्थः । 'अलंखल्वोः प्रति' इति क्त्वा । 'वचिस्वपी'ति वदतेस्सम्प्रसारणम् ।

गीतावितरणम्।

फिरोजपुर कालेजस्थसंस्कृत प्रोफेसर पं० बी०बी० शास्त्री एम्०ए० विद्यासागरमहोदयः प्रियगीतायाः स्वर्गतायाः स्वमातुरन्तिमादेशानुसारं ५००० पञ्चसहस्रं गीतापुस्तकं मैनेजरमहोदय, निःशुल्कं वितरति। अतश्च तदभिलाषुकैः कोशलपुस्तकभवन, फिरोजपुर सिटी इति संकेतस्थाने पत्रं प्रेषयित्वा ग्राह्यम्।

हस्तोदक-दानग्रहणविषये प्रश्नः।

—:*:—

ले०—प्र० मन्त्री व्या० शा० सा० आ० सुधाकरः।

"सनातनधर्मप्रचारकच्छात्रसंघः" बड़ास्थान सं० पाठशाला, अयोध्या।

अयि भोः सूर्य्योदय-संस्कृतपत्रपाठका विद्वत्प्रवरा श्छात्रप्रवराश्च श्रीमतः प्रति निवेदनमस्ति यदस्मिन्विकराले कलिकाले बहवो विवादाः समुपस्थितास्तेषां कथनस्य प्रयोजनं नास्त्येव। कैश्चिदेकः प्रश्नः कृतो यद्धस्तोदकदानग्रहणं कर्त्तव्यं किं वा न वेति? अस्योपरि—विहार-प्रदेशे कुशोपर्य्येव दानं गृह्यतेऽतस्तत्रस्थै र्ब्राह्मणैरभिहितं नैवेति। अत्र निषेधक-वाक्यानि सर्वाणि ग्रन्थनामादिनिर्देशपुरस्सराणि विद्वांसः प्रदर्शयन्तु। हस्तोदकदानग्रहणे निषेधश्च कः कुत्रेत्यपि "संस्कृतपत्राध्यक्ष"—सन्निकटे झटिति यथा स्याल्लेखद्वारा प्रेषयन्तु।

छात्र-सम्मेलनम्।

—:*:—

अष्टम्यां तिथौ गुरुवासरे मध्याह्नोत्तर-चतुर्वादनसमये स्थानीय-परिव्राजक-महामण्डले संस्कृतसाहित्य-समाजस्य संस्कृतच्छात्र-सम्मेलनं वयोवृद्धविद्यावृद्ध श्रीयुत पं० काशीनाथ शास्त्रिमहोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेण समजनि। तस्मिन् समये स्थानीय-च्छात्राणामपेक्षया बहिस्थानां छात्राणां संख्या सन्तोषप्रदा आसीत्। सम्मेलन-कार्य्यं देववाण्यामभूत्। उपस्थित-सज्जनानां मध्ये संस्कृतसाहित्य-समाजस्य मन्त्रि-महोदयानां दर्शनकेशरिणां श्रीमतां पं० गोपालशास्त्रिणां संस्कृतच्छात्राणां कर्तव्य-विषये मधुर-मधुरं गम्भीरतरञ्च भाषणमुपस्थितानामामोदजनकमजनि। ततः श्रीब्रह्मानन्द वेदान्त शिरोमणिः, स्वामि शिवदत्तगिरिः स्वामि जयानन्दः, श्रीमन्तः पं० शिवकुमारशास्त्रिणः पं०

कृष्णशर्माणः वेदान्तशास्त्रिणः, साहित्यरत्न द्विजेन्द्र पं० सरयूप्रसाद पाण्डेयाः पं० शिवकुमारशर्माणः जयरामपाठकः पं० कपिलदेवपाण्डेयः पं० जानकीवल्लभः पं० श्यामानन्द इमे महानुभावा अस्मिन्नवसरे संस्कृत-साहित्य-समाजोन्नति विषये विशेष-भाषणं दत्तवन्तः। तत्र सर्वमपि कार्यं कविताशिक्षालयस्य सञ्चालकैः कविरत्न-महोदयैः द्विजेन्द्रै महता परिश्रमेण सुचारुरूपेण सम्पादितम्। त्रयाणां प्रस्तावानामुपरि विदुषां भाषणमभूत, येषामाशयो लिख्यते।

प्रथम—संस्कृत छात्राणां संगठनम्।

द्वितीय—व्यवस्थापिका-सभायां मध्यमोपाधिपरिक्षोत्तीर्णछात्राणां मतदाने प्रवेशो भवेत्।

तृतीय—संस्कृताध्यापका एवं विद्यार्थिनः परस्परं देव-भाषायामालापं कुर्वन्तु।

पश्चात् काशीस्थ टीकमणि संस्कृतविद्यालयस्य प्रिन्सिपल पं० देवकीनन्दशास्त्रिणां स्वर्गवास विषये शोक प्रस्तावोऽभूत्।

तत्पश्चात् सभापति—महोदयाय धन्यवादं दत्वा सम्मेलनस्य कार्यं समाप्तमभूत्।

निवेदकः
श्रीधर्मनाथत्रिपाठी,
परिव्राजक महामण्डलस्थोपदेशक-महाविद्यालयस्थः
लक्ष्मीकुण्ड काशी।

"शोकाश्रुविन्दवः"

श्री० पं० देवकीनन्दनशास्त्रि महोदयानामाकस्मिकनिधने।

"ले०— विशुद्धानन्द गौड़ ज्यौ० शा० टी० कालेज काशी"

हा? हा? हन्त गतोऽयमद्य सहसा साक्षान्मणि र्देशतः।
संप्रत्यत्र सुबन्धुवर्गनिचयान् पुत्रान्, कलत्रं तथा।
त्यक्त्वा तत्र च शोकदुःखपतितान् विद्वद्गणान् यः सुधीः।
किञ्चान्यानपि देशवासिमनुजान् शोकाम्बुधौ पातयन्॥ १॥
नानाज्ञान-विचार-शिक्षणविधौ विद्यालयान् स्थापयन्।

काश्यां टीकमणीतिनामलसितं विद्यालयं शोभयन् ॥
प्राप्ताऽयं कथमद्य तत्र च पुरीं शैवीं हि मुक्तिप्रदाम् ।
भक्तेरेव च हेतुरत्र पतितः ज्ञानस्य वाऽन्यविधा ? ॥ २ ॥
वाराणसी पुरमवाप्य च तत्र विद्याम् ।
संप्राप्य कीर्तिमिह तां बहुलां सुधीषु ॥
सौख्यं स्वकश्च सकलं सफलं विधाय ।
मार्गं स्वकीयमुचितं सुगतौ चकार ॥ ३ ॥
संस्मृत्य सौम्य-गुण चारुविचार-भावम् ।
गाम्भीर्य्यमस्य मधुरं किल भाषणं वा ॥
दृष्ट्वा च साम्प्रतमहो जगतो गतं तम् ।
चेतः सतां नहि कथं बहुदुःखमेति ॥ ४ ॥
दौभाग्यमत्र समये हि सनातनस्य ।
धर्मस्य यो भवति चेद्विदुषामभावः ।
तेनाधुनाऽत्र किल दुःख-समुद्रमग्नैः ॥
संप्रार्थ्यते सुगतये स्वजनैर्महेशः ॥ ५ ॥
खनवनवविधौ वै ख्यात-संवत्सरेऽस्मिन् ।
सुगतिमधिगतश्श्रीदेवकीनन्दनोऽयम् ॥
भवतु भवतु मुक्तिः तस्य विद्वद्वरस्ये—
त्यभिलषति हि गौडोऽयं विशुद्धादिनन्दः ॥

———

ॐ तत्सत्

कर्ममीमांसादर्शनम् ।

क्रियापादः ।

द्वितीय-पादे सृष्टि-प्रवर्तक-निवर्तकानां कर्मवृक्ष-बीजरूपाणां संस्काराणां विज्ञानं वर्णयित्वा सम्प्रति संस्कारमूलकबीजादुत्पन्नस्य वृक्षात्मककर्मणो विज्ञानं वर्णयन्निह तृतीयपादे मुक्तिमार्गं विशदयति—

प्राकृतिकः स्पन्दः क्रिया ॥ १ ॥

प्रकृतेरुत्पन्नः प्राकृतिकः प्रकृतिजनित इति यावत् स्पन्दः विषमः परिणामः क्रिया कर्म निगद्यते, इति सूत्रार्थः ।

प्रकृति र्हि त्रिगुणात्मिका । रजोगुणाद्धेतो स्तस्याः परिणामः सदैव सम्पद्यमान एव तिष्ठति । स च परिणामः कदाचन सतो गुणात्तमोगुणाभिमुखं प्रवर्तते कदाचन तु तमोगुणात्सत्त्वाभिमुखं निसर्गत एव विवर्तते । यथा प्रकृतौ त्रैगुण्यं स्वभाव-सिद्धं तथैवायं परिणामोऽपि स्वभावसिद्धः । इदमेव निसर्गसिद्धस्पन्दनं क्रियेत्युच्यते । विषयमिममधिकृत्य प्रपञ्चितं स्मृतिशास्त्रे—

विबुधाः ! साम्प्रतं वच्मि कर्मत्रैविध्यगोचरम् ।
वैज्ञानिकं स्वरूपं वः सावधानै र्निशम्यताम् ॥
स्वभावात् प्रकृति र्मे हि स्पन्दते परिणामिनी ।
स एव स्पन्दहिल्लोलः स्वभावोत्पादितो मुहुः ॥
सदैवास्ते भवन् देवाः ! स्वरूपे प्रतिबिम्बितः ।
तस्मान्मम प्राकृतानां गुणानां परिणामतः ॥
अविद्याऽऽविर्भवेन्नूनं तरङ्गैस्तामसोन्मुखैः ।
सत्त्वोन्मुखैश्च तैर्देवाः ! विद्याऽऽविर्भावमेति च ॥
तदाऽविद्याप्रभावेण तरङ्गाणां मुहुर्मुहुः ।
आघातप्रतिघाताभ्यां जलैः पूर्णे जलाशये ॥
अगण्यवीचिसङ्घेषु नैकवैधवबिम्बवत् ।
चिज्जडग्रन्थिभिर्देवाः ! स्वत उत्पद्य भूरिशः ॥

जीवप्रवाहपुञ्जोऽयमनाद्यन्तो वितन्यते ।
तदैवोत्पद्य संस्कारो नूनं स्वाभाविको मम ॥
कर्मणा सहजेनैव बिश्वविस्तारकारिणा ।
आविर्भावयते सृष्टिं जङ्गमस्थावरात्मिकाम् ॥ १ ॥

को हि क्रियाया नैसर्गिको हेतुरित्याह—

नैसर्गिको हेतुरस्याः शृङ्गारः ॥ २ ॥

अस्याः क्रियाया नैसर्गिको निज-स्वभावसिद्धो हेतुः कारणं शृङ्गारः प्रकृति-पुरुषयोरात्मविलासोऽस्तीति सूत्रार्थः ।

जिज्ञासो र्हृदये शङ्केयमुदेतुमर्हति यज्जगति न कोऽप्यहैतुकः पदार्थो विद्यतेऽतश्च स्पन्दजन्यस्य कर्मणः को हेतुः ? कर्मणो बीजं संस्कारः । तस्य च स्वाभाविकस्य संस्कारस्य को हेतुरिति शङ्कापि तदन्तर्गता एव । यदि च स्वाभाविकः स्पन्द एव संस्कारस्य कर्मणश्चोभयोरेव हेतुरुच्येत तर्हि द्वयोरेतयो मौलिकहेतुविषयेऽवश्यं शङ्काऽवशिष्येत । अन्यतश्च संस्कारकर्मोभयजन्यं यद् दृश्यप्रपञ्चात्मकं जगदुत्पद्यते तस्यापि को मुख्यो हेतुः ? संसारश्च कथमुत्पद्यते सृष्टेश्च किं मौलिकं कारणम् ? इत्याद्यनेकशङ्कासमाहितये महर्षिरिदं सूत्रयामास । एतासां सर्वासामपि शङ्कानामेकमेव समाधानं यत्प्रकृति-पुरुषात्मकः शृङ्गार एवैषां सर्वेषां कारणम् ।

इयं ब्रह्मशक्तिः प्रकृति र्यदाऽद्वैतावस्थायां परमपुरुषे परमात्मनि विलीना तिष्ठति, सैव सृष्टिसंस्काररहिता कर्मशून्याऽवस्थोच्यते । सच्चिदानन्दरूपस्य परमपुरुषस्य परमात्मनोऽद्वैतस्वरूपे गुप्तशक्तिवत् प्रकृतिस्तत्र लीना विराजते । तस्याः स्वतन्त्रसत्ता न तदानीं तिष्ठति । यदा परा प्रकृतिस्ततः पृथग्भूय स्वीयां स्वतन्त्रसत्तां दधती परमपुरुषमाश्लिश्यति तदीक्षणाय च परिणमते तदा इयमेव प्रकृति-पुरुषयोः शृङ्गारावस्था सर्वेषामेषां निदानम् । यथा चोक्तं स्मृतिशास्त्रे—

स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधारूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपो वाम-भागांशो दक्षिणांशः पुमान् स्मृतः ॥
दृष्ट्वा तां तु तया सार्द्धं रासेशो रासमण्डले ।
रासोल्लासे सुरसिको रासक्रीडां चकार ह ।
नानाप्रकारशृङ्गारं शृङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।
चकार सुखसम्भोगं यावद्वै ब्रह्मणो दिनम् ॥

विज्ञानमिदमन्यथापि समवबोधयितुं शक्यते । तथा हि-सत् चित् आनन्द

इति त्रिष्वपि ब्रह्मभावेषु सत् चित् इत्युभयन्तु 'अस्ति भाति' इति नियमानुसारं स्वयं वेदनीयमस्ति । तत्र आनन्दांश एवैको विनाऽनयोः साहाय्येन वेदनीयो न भवितुमर्हति । यतो हि सतः साहाय्यमन्तरा चिति, चितश्च साहाय्यमन्तरा सति, आनन्दभावांश आविर्भवितुमेव नार्हति । इत्यतश्चानन्दविलासाय प्रकृति-पुरुषात्मक-शृङ्गारस्यापेक्षाऽवश्यकी प्रतिभाति । इदमेव सृष्टिप्रपञ्चस्य मौलिकं कारणमूह्यम् ।

तात्पर्य्यतः आनन्दांशस्य स्वतन्त्रतयाऽनुभवाय चितः सतश्च साहाय्यमवश्यमपेद्यते तदर्थञ्च प्रकृति पुरुषयोः स्वतन्त्रसत्ताऽविर्भवति । तत आरभ्यैव प्रकृतिः स्वात्मानं विकृत्य स्वसाम्यावस्थां विजहती वैषम्यमुपेत्यैजमाना गुणत्रय-परिणामं दधती महत्तत्त्वादिरूपेणाग्रे परिणमते । अयमेवावस्थापरिणामः संस्कार-कर्मणोरुभयोर्मौलिको हेतुः ॥ २ ॥

कर्मणो विस्तार-कारणमाह—

द्वन्द्वशक्त्या वितानम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वस्य इतरेतरयोगस्य शक्त्या सामर्थ्येन वितानम् प्रसारः कर्मण इति सूत्रार्थः ।

कर्मणः स्वाभाविकत्वेऽपि तस्य विस्तारोऽनन्तशाखापूर्णो दृश्यत इत्यत्र किं रहस्यमिति यदि कश्चन जिज्ञासुराशङ्केत चेत्तत्रोत्तरयति—

प्रथमं प्रकृति-पुरुषात्मकशृङ्गारेण कर्मणः स्वतः समुत्पत्तिः । ततश्च द्वन्द्वशक्तिसाहाय्येन तद्बहुशाखासु प्रवर्द्धमानं भवति । उदाहरणतोऽवगमनीयमेतदित्थम् यद्—द्वन्द्वशक्ति हिं बाह्य-जगति रजोमूलिकाऽकर्षणशक्तिः तमोमूलिका च विकर्षणशक्ति र्गीयते । अन्तर्जगति च रजोमूलको रागः तमोमूलकश्च द्वेष उच्यते । अनयोरेव शक्त्योर्घात-प्रतिघाताभ्यां कर्म-चक्रमनिशं निर्बाधञ्च प्रचलत्येव । स्थूलजगति ग्रहोपग्रहादीनां गतिः, जैवे जगति गतागत-चक्रगतिः, मानवान्तःकरणे च कर्मोत्पत्तेरविरतं प्रवाहः सर्वमपीदं द्वन्द्वशक्तिमूलकस्य कर्मणो विस्तार-रहस्यमेवोह्यम् ॥ ३ ॥

सम्प्रति तद्विकाशरहस्यमाह—

अस्या विकाशो मेघवत् ॥ ४ ॥

अस्या द्वन्द्वशक्ते र्विकाशो विस्तारो मेघवत् व्योम्नि मेघप्रसारवज्ज्ञेय इति सूत्रार्थः ।

यथा हि मेघशून्ये निर्मले गगने सर्वत्रैव मेघप्रादुर्भावो भवितुमर्हति ।

जीवप्रवाहपुञ्जोऽयमनाद्यन्तो वितन्यते ।
तदैवोत्पद्य संस्कारो नूनं स्वाभाविको मम ॥
कर्मणा सहजेनैव विश्वविस्तारकारिणा ।
आविर्भावयते सृष्टिं जङ्गमस्थावरात्मिकाम् ॥ १ ॥

को हि क्रियाया नैसर्गिको हेतुरित्याह—

नैसर्गिको हेतुरस्याः शृङ्गारः ॥ २ ॥

अस्याः क्रियाया नैसर्गिको निज-स्वभावसिद्धो हेतुः कारणं शृङ्गारः प्रकृति-पुरुषयोरात्मविलासोऽस्तीति सूत्रार्थः ।

जिज्ञासो र्हृदये शङ्केयमुदेतुमर्हति यज्जगति न कोऽप्यहैतुकः पदार्थो विद्यतेऽतश्च स्पन्दजन्यस्य कर्मणः को हेतुः ? कर्मणो बीजं संस्कारः । तस्य च स्वाभाविकस्य संस्कारस्य को हेतुरिति शङ्कापि तदन्तर्गतैव । यदि च स्वाभाविकः स्पन्द एव संस्कारस्य कर्मणश्चोभयोरेव हेतुरुच्येत तर्हि द्वयोरेतयो मौलिकहेतुविषयेऽवश्यं शङ्काऽवशिष्येत । अन्यतश्च संस्कारकर्मोभयजन्यं यद् दृश्य-प्रपञ्चात्मकं जगदुत्पद्यते तस्यापि को मुख्यो हेतुः ? संसारश्च कथमुत्पद्यते सृष्टेश्च किं मौलिकं कारणम् ? इत्याद्यनेकशङ्कासमाहितये महर्षिरिदं सूत्रयामास । एतासां सर्वासामपि शङ्कानामेकमेव समाधानं यत्प्रकृति-पुरुषात्मकः शृङ्गार एवैषां सर्वेषां कारणम् ।

इयं ब्रह्मशक्तिः प्रकृति र्यदाऽद्वैतावस्थायां परमपुरुषे परमात्मनि विलीना तिष्ठति, सैव सृष्टिसंस्काररहिता कर्मशून्याऽवस्थोच्यते । सच्चिदानन्दरूपस्य परमपुरुषस्य परमात्मनोऽद्वैतस्वरूपे गुप्तशक्तिवत् प्रकृतिस्तत्र लीना विराजते । तस्याः स्वतन्त्रसत्ता न तदानीं तिष्ठति । यदा परा प्रकृतिस्ततः पृथग्भूय स्वीयां स्वतन्त्रसत्तां दधती परमपुरुषमाश्लिश्यति तदीक्षणाय च परिणमते तदा इयमेव प्रकृति-पुरुषयोः शृङ्गारावस्था सर्वेषामेषां निदानम् । यथा चोक्तं स्मृतिशास्त्रे—

स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधारूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपो वाम-भागांशो दक्षिणांशः पुमान् स्मृतः ॥
दृष्ट्वा तां तु तया सार्द्धं रासेशो रासमण्डले ।
रासोल्लासे सुरसिको रासक्रीड़ां चकार ह ।
नानाप्रकारशृङ्गारं शृङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।
चकार सुखसम्भोगं यावद्वै ब्रह्मणो दिनम् ॥

विज्ञानमिदमन्यथापि समवबोधयितुं शक्यते । तथा हि—सत् चित् आनन्द

इति त्रिष्वपि ब्रह्मभावेषु सत् चित् इत्युभयन्तु 'अस्ति भाति' इति नियमानुसा स्वयं वेदनीयमस्ति । तत्र आनन्दांश एवैको विनाऽनयोः साहाय्येन वेदनीयो न भवितुमर्हति । यतो हि सतः साहाय्यमन्तरा चिति, चितश्च साहाय्यमन्तरा सति, आनन्दभावांश आविर्भवितुमेव नार्हति । इत्यतश्चानन्दविलासाय प्रकृति-पुरुषात्मक-शृङ्गारस्यापेक्षाऽवश्यकी प्रतिभाति । इदमेव सृष्टिप्रपञ्चस्य मौलिकं कारणमूह्यम् ।

तात्पर्य्यतः आनन्दांशस्य स्वतन्त्रतयाऽनुभवाय चितः सतश्च साहाय्य-मवश्यमपेक्ष्यते तदर्थञ्च प्रकृति पुरुषयोः स्वतन्त्रसत्ताऽविर्भवति । तत आर-भ्यैव प्रकृतिः स्वात्मानं विकृत्य स्वसाम्यावस्थां विजहती वैषम्यमुपेत्यैजमाना गुणत्रय-परिणामं दधती महत्तत्त्वादिरूपेणाग्रे परिणमते । अयमेवावस्थापरि-णामः संस्कार-कर्मणोरुभयोर्मौलिको हेतुः ॥ २ ॥

कर्मणो विस्तार-कारणमाह—

द्वन्द्वशक्त्या वितानम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वस्य इतरेतरयोगस्य शक्त्या सामर्थ्येन वितानम् प्रसारः कर्मण इति सूत्रार्थः ।

कर्मणः स्वाभाविकत्वेऽपि तस्य विस्तारोऽनन्तशाखापूर्णो दृश्यत इत्यत्र किं रहस्यमिति यदि कश्चन जिज्ञासुराशङ्केत चेत्तत्रोत्तरयति—

प्रथमं प्रकृति-पुरुषात्मकशृङ्गारेण कर्मणः स्वतः समुत्पत्तिः । ततश्च द्वन्द्वशक्तिसाहाय्येन तद्बहुशाखासु प्रवर्द्धमानं भवति । उदाहरणतोऽवगमनीय-मेतदित्थम् यद्—द्वन्द्वशक्ति र्हि बाह्य-जगति रजोमूलिकाऽकर्षणशक्तिः तमो-मूलिका च विकर्षणशक्ति र्गीयते । अन्तर्जगति च रजोमूलको रागः तमोमूलक-श्च द्वेष उच्यते । अनयोरेव शक्त्योर्घात-प्रतिघाताभ्यां कर्म-चक्रमनिशं निर्बाधञ्च प्रचलत्येव । स्थूलजगति ग्रहोपग्रहादीनां गतिः, जैवे जगति गतागत-चक्र-गतिः, मानवान्तःकरणे च कर्मोत्पत्तेरविरतं प्रवाहः सर्वमपीदं द्वन्द्वशक्तिमूलकस्य कर्मणो विस्तार-रहस्यमेवोह्यम् ॥ ३ ॥

सम्प्रति तद्विकाशरहस्यमाह—

अस्या विकाशो मेघवत् ॥ ४ ॥

अस्या द्वन्द्वशक्तेः विकाशो विस्तारो मेघवत् व्योम्नि मेघप्रसारवज्ज्ञेय इति सूत्रार्थः ।

यथा हि मेघशून्ये निर्मले गगने सर्वत्रैव मेघप्रादुर्भावो भवितुमर्हति ।

प्रादुर्भूताश्च मेघाः सर्वत एव तद्गगनमाच्छादयन्ति । तदानीञ्च सर्वतो मेघा एव दृश्यन्ते गगनतलञ्च तैराच्छन्नं दृष्टिपथमेव नारोहति, तथैव द्वन्द्वशक्ते र्विकाशः स्थूले सूक्ष्मे प्रपञ्चे सर्वत्र स्वत एव सम्पद्यते । तत्र प्राकृतिक-तरङ्गाणां घातप्रत्याघातावेव निदानतां गच्छतो नान्यत्किञ्चिन्निदानम् ॥ ४ ॥

अन्यच्च —

रूपशब्दाभ्यामसौ ॥ ५ ॥

असौ सृष्टिः रूपं च शब्दश्चेति तौ तथोक्तौ ताभ्यां रूपनामभ्यामाविर्भवति इति सूत्रार्थः ।

यत्र सृष्टिरस्ति तत्र रूपशब्दौ ध्रुवं स्तः । स्थूल-सूक्ष्मयोरुभयोरप्यवस्थ-योरतत्सत्ता विद्यत एव । तात्पर्य्यतो यत्रैव दृश्य-प्रपञ्चभानमस्ति तत्र सर्वत्रैव रूपशब्दसम्बन्धोऽनिवार्य्य इति निःसन्दिग्धम् । यतो हि द्रष्टृ-दृश्य-सम्बन्धस्तु रूपं विना सिध्यत्येव नहि । ततश्च रूपसत्त्वे नामसत्ताऽप्यनिवार्य्यैव । यतश्चोक्तं श्रुतौ—

"नामरूपे व्याकरवाणि ।"

अन्यदपि—

"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ।"

"आकाशो ह वै नामरूपयो र्निवहिता" इत्यादि ॥ ५ ॥

कर्मणः प्रत्यक्षफलमाह—

तया सर्गस्थितिप्रत्यवहारा ब्रह्माण्डपिण्डयोः ॥ ६ ॥

तया क्रियया ब्रह्माण्डं च पिण्डं च ते तथोक्ते तयोः समष्टि-व्यष्टिसृष्ट्यो-रिति यावत् सर्गश्च स्थितिश्च प्रत्यवहारश्च ते तथोक्ता उत्पत्तिस्थिति-प्रलया जायन्ते इति सूत्रार्थः ।

ब्रह्माण्ड-पिण्ड-सृष्टिर्हि कर्माधीनेति निर्विवादसिद्धम् । एकं ब्रह्माण्डं यदा प्रलयगर्भे विलीनं भवति तदा तदीय-समष्टिकर्मबीजं संस्कार-राशिः प्रकृत्या सहैव ब्रह्मणि लीनो भवति । तदनन्तरञ्च तस्य ब्रह्माण्डस्य पुनः सृष्टिप्रसङ्गे श्रीभगवान् ब्रह्मदेवः "यथा पूर्वमकल्पयदिति" श्रुत्यनुसारम् तद्ब्रह्माण्डीय-सञ्चित-संस्कारेभ्यः प्रोद्गमनीयानेव संस्कारान् समादाय स्मारं स्मारं तद्-ब्रह्माण्डं विरचयति, इत्यनेनेदं सिध्यति यत् कर्मैव ब्रह्माण्डसृष्टे र्निदानमिति ।

यथा हि बीजवृक्षयोरभेदस्तथैव संस्कार-कर्मणोरभेदः । तत्रापि कर्मा-वस्थाया एव प्राधान्यम् । यतो हि कर्मणां स्वातन्त्र्यं विद्यते । संस्कारास्तु कर्मानु-

सारेणैवाऽविर्भवन्ति। अतश्च ब्रह्माण्ड-सृष्टौ कर्मणामेव निदानत्वं सिध्यति। द्वितीयतश्च पिण्डसृष्टिस्तु कर्माधीनेति प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थः।

"कर्माधीनं जगत्सर्वम्।"

इति लोकप्रवादोऽपि विज्ञानमिदं समर्थयति। इदन्तु पूर्वमेव साधु प्रपञ्चितं यद् प्रतिमानवं कर्मबीजात्मकाः संस्कारसमूहाः केन प्रकारेण सञ्चितक्रियमाण-प्रारब्धरूपेण परिणमन्ते। तत्र च प्रारब्धकर्माण्येव केन प्रकारेण पिण्डोत्पादने कारणतां विन्दन्ति इत्यादि। अस्तु तावत्, मानवदेवपिण्डानि सर्वाण्यपि प्रारब्धकर्मत एवोत्पद्यन्त इति तु सिद्धमेव। अधुना सहजपिण्डकथाऽवशिष्यते चेत् तस्यापि साधु विवरणं संस्कारपादे प्रपञ्चितम्। तथा हि कथं स्वाभाविकः सहजो वा संस्कारराशिः कर्माधीनः कथञ्च तदीयो विस्तार इत्यादि तत्रैव कणेहत्य द्रष्टव्यम्। ब्रह्माण्डपिण्डयोरुभयोरुत्पत्तिः सर्वथा कर्माधीनैवेति निगदव्याख्यातोऽर्थोऽवगमनीय एव॥ ६॥

अपरञ्च—

आकर्षण-विकर्षणे च॥ ७॥

आकर्षणञ्च विकर्षणञ्चेति ते तथोक्ते अपि कर्मण एव फले स्त इति सूत्रार्थः। कर्मणः साक्षात्फलस्यापरमुदाहरणं ददाति। यत् परमाणुत आरभ्य ग्रहोपग्रहादिषु, पिण्डत आरभ्य ब्रह्माण्डं यावत् याऽकर्षण-विकर्षणशक्ति र्दृश्यते साऽपि कर्मण एव प्रत्यक्षफलमवभासते। परमाणुपुञ्जं यदा परस्परमुपतिष्ठते तदाऽकर्षणशक्तिरेव तत्र हेतुत्वमेति। तस्यैव परमाणु-पुञ्जस्य परस्परवियोगावस्थायां विकर्षणशक्तिरेव हेतुतां व्रजति। सृष्टिकाले हि परमाणूनां परस्परं योगाः प्रलये तु वियोगाः भवन्ति। प्रस्तरकाष्ठप्रभृति-साधारणतत्त्वादारभ्य पृथिव्यादिलोकेषु सर्वत्रैवेयं क्रिया प्रचलति। तस्या अपि मूले कर्मैव प्रधानं स्थानं बिभर्ति।

इत्थं हि अन्तर्जगति रागात्मिकाऽकर्षणशक्ति र्विद्वेषात्मिका च विकर्षणशक्तिरित्युभे अपि यदन्तःकरणं सदैव तरङ्गसम्वलिते कुरुतस्तत्र सर्वत्रैव कर्मणोऽसाधारणशक्तिरेव सञ्चालयित्री विद्यते। प्रस्तरादिस्थावरपदार्थेषु सहजकर्मणः शक्ति र्ब्रह्माण्डपिण्डात्मक-सृष्टि-क्रियायामन्तःकरणवृत्तिक्रियायां च जैवकर्मणः शक्तिरित्येवं सर्वत्र कर्मशक्तिरेव नियामिका विद्यते॥ ७॥

सम्बन्धेनानेन क्रियाभेदं विभजते—

ऊर्ध्वगाऽधोगा च॥ ८॥

सा हि सृष्टिसञ्चालयित्री क्रिया ऊर्ध्वं गच्छति इत्यूर्ध्वगा ऊर्ध्वगामिन अधोगच्छतीति अधोगा अधस्तलगामिनी इत्युभयप्रकारा विद्यते इति सूत्रार्थः।

अनन्तरूपिणः कर्मसाम्राज्यस्य क्रियाया द्वौ भेदौ स्तः । एकोर्ध्वगामिनी क्रियाऽपरा चाधोगामिनी क्रियेति । पापपुण्यात्मिकयोः कर्मशक्तिजन्यक्रिययोर्मध्ये पुण्यक्रियोर्ध्वगामिनी पापक्रिया चाधोगामिनी ज्ञेया । जन्मान्तरगतिक्रियासु भूर्भुवःस्वर्जनाद्यूर्ध्वलोक-गमनक्रिया हि ऊर्ध्वगामिनी, नरकप्रेतलोकादिगमनक्रिया चाधोगामिनी ज्ञेया । सूर्य्यस्य चोदयगति रूर्ध्वगा क्रिया, अस्तगतिश्चाधोगा क्रियाऽवसेया । इत्थं हि जीवपिण्डस्य कौमारयौवनावस्थे चोर्ध्वगामिन्याः क्रियायाः फलम्, वार्द्धक्यञ्चाधोगामिन्याः फलमूह्यम् । अन्ताराज्ये चाक्लिष्टवृत्तय ऊर्ध्वगति-शीलाः क्लिष्टवृत्तयश्चाधोगतिशीलाः । एवमेव रजोगुणस्य सत्वोन्मुखी गतिरूर्ध्वगा क्रिया तमोगुणोन्मुखी च अधोगा क्रियेति विवेकः संक्षेपतो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

प्रसङ्गतः शङ्कासमाधाने ब्रूते—

नैसर्गिकी कर्मसंस्कारजा सृष्टिः ॥ ९ ॥

कर्म च संस्कारश्चेति तौ तथोक्तौ ताभ्यां जायते इति कर्मसंस्कारजा कर्मसंस्कारजन्या सृष्टिः नैसर्गिकी स्वभावसिद्धेति सूत्रार्थः ।

सृष्टि-क्रिया, कर्म-जन्या संस्कारजन्येत्युभयथाऽप्युच्यते । यतो हि संस्कारः कर्म-बीजमस्ति कर्म च संस्कारबीजस्य वृक्षोऽस्ति । इत्थञ्च सृष्टेरुभयजन्यत्वाभिधाने न कोऽपि दोषः । अन्यतश्च त्रिगुणात्मिकत्वं हि प्रकृतेः स्वभावः । कर्म च स्वभावेनैव प्रकृतिकल्लोलतो जायते । संस्कारोऽपि स्वत एव स्वाभावतो जायत इति पूर्वाध्याये प्रमाणितमेव । इत्थञ्चेदमपि तदाङ्गीकरणीयमेव यत् सृष्टिक्रियाऽपि कर्मसंस्कार-जन्या सती प्रवाहरूपतया स्वाभाविक्येव ॥ ९ ॥

प्रकृत-विज्ञानञ्चोदाहरणतः समर्थयति—

ऊर्णनाभिवत् केशलोमवच्च ॥ १० ॥

सा हि सृष्टिः ऊर्णनाभिवत् केशलोमवच्च ज्ञेयेति सूत्रार्थः । यथा हि ऊर्णनाभिः कीटः स्वप्रकृतिपरवशः स्वयमेव ऊर्णाजालं निर्माय बृहत्प्रपञ्चं रचयति, यथा च मनुष्यदेहे स्वभावत एव केशलोमानः प्ररोहन्ति, तथैव कर्मजन्यं सृष्टिप्रपञ्चं स्वत एव सम्भवति ॥ १० ॥

प्रसङ्गतःकर्मणा सार्धं शक्तिसम्बन्धं दर्शयति—

शक्तिः कर्मायत्ता हिमालयैश्वर्य्यवत् ॥ ११ ॥

सर्वापि शक्तिः कर्मण आयत्ता अधीना हिमालये ऐश्वर्य्यवत् इति सूत्रार्थः । यथा हि जगत्प्रसिद्धो हिमालयो गिरिः सर्वेषामप्यैश्वर्य्याणां निधिभूतो विद्यते,

यतो हि सर्वेऽपि प्रसिद्धा नदीनदा हिमालयत एवोद्भवन्ति, सर्वविधा अपि रत्नराजयः, सर्वेऽपि सुवर्णादयो धातवः, अन्येऽपि यावन्तः खनिजाः पदार्थाः सन्ति ते सर्वेऽपि हिमालयगर्भेऽनायासेनैव लभ्यन्ते। सर्वेऽपि वनस्पतयो वनौषधिविशेषाश्च हिमालयस्यैव सुविशाले वक्षःस्थले समुपजायन्ते। इह जगति नास्ति कोऽपि वन्यो जीवः पशुः पक्षी उद्भिद् वा यो हिमालयाश्रयेण न जीवति। सर्वोऽपि प्राणिसमूहः साक्षात् परम्परया वा हिमालयमाश्रित्यैव जीवतीति निर्विवादः पन्थाः। सामान्य-निदर्शनतः सिध्यतीदं यद् हिमालयः सर्वेषामप्यैश्वर्याणां निधानम्। प्राकृतिकसुषमायास्तु आकर एवायं पर्वतराजो विद्यते। तद्विषये तु जगत्त्रयी सुषमापि जिह्रेति तुलयितुमिमं नगाधिराजमिति कालिदासोक्तिरेव बहु विद्यते। "अनन्तरत्न प्रभवस्य यस्य" इत्यादि।

इत्थमेव आध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिक्यः सर्वा अपि शक्तयः कर्माश्रिता एव प्रादुर्भवन्ति। जगति यावत्योऽपि मानव्यः शक्तयः सन्ति। दैव्यो वा शारीरिक्यो मानसिक्यो लौकिक्य आत्मिकशक्तयो वा स्युः। ब्राह्मशक्तिर्वा स्यात् क्षात्रशक्तिर्वा स्याद् विद्याशक्ति धनशक्ति युद्धशक्ति बुद्धिशक्ति बलशक्तिर्याः का अपि शक्तयः स्युः सर्वा अपि कर्मबलादेव लभ्यन्ते। इति कर्माधीना एव सर्वाशक्ति विज्ञेयेति संक्षेपः॥ ११॥

कर्मोत्पत्ति-विज्ञानं द्रढयति—

सच्चितो र्गमागमतः कर्म॥ १२॥

सच्च चिच्च तौ तथोक्तौ तयोर्गमागमतः गमनागमनाभ्यां कर्म क्रियोत्पद्यत इति सूत्रार्थः।

आनन्दानुभवार्थं या चितः सकाशात्सदभिमुखी सतः सकाशाच्च चिदभिमुखी गतिर्भावतरङ्गस्य सैव कर्मोत्पत्तेर्निदानम्। सैव सृष्टिकारणमप्यभिधातुं शक्यते। यद्यपि कर्मोत्पत्तिसृष्टिविज्ञानं पूर्वं साधु प्रपञ्चितं विद्यते, तथापि कर्ममाहात्म्यं द्रढयितुं पौनःपुन्येनाभिधीयते। तथा हि—आनन्दानुभवो हि विना सतः चितश्चोभयोः साहाय्येन नैव भवितुमर्हति। अतश्चानन्दानुभवाय सतः सकाशात् चिदभिमुखानुभवसम्बन्धेन चितः सकाशाच्च सदभिमुखानुभवसम्बन्धेन च यो हि विविधभावानुभवः स्वातन्त्र्येण जायते, स एव कर्मोत्पत्तेर्मौलिकं कारणं निगद्यते। समाधिस्थो योगी विज्ञानमिदं वेत्ति, यत्प्रकृतेर्लयावस्थायां यदाऽद्वैतरूपे ब्रह्म-सद्भावोऽस्ति तदा सच्चिदानन्दानां त्रयाणाम-

प्यद्वैतावस्थायामेव सद्भावः । एवञ्चेदृश्यां स्वरूपावस्थायां त्रयाणामप्येषां भावानां पृथक् पृथगनुभवोऽसम्भवी । परन्तु यदा हि त्रयाणामेषां पृथगनुभवो भवितुं प्रक्रमते तदा प्रथममेव चिद्भावस्य सद्भावस्य चानुभवः पृथगवभासते । 'अस्ति' 'भाति' इत्येतद्धि द्वयं सतः चितश्चानुभवे हेतुर्भवति । इदानीमेव ब्रह्मप्रकृतिरव्यक्तावस्थां विहाय सूक्ष्मावस्थामवलम्बते । इयमेवावस्था कर्मोत्पत्तेः कारणतां याति । यद्यपि प्रकृते गुणत्रयस्य स्फुटविकाशवेलायामेव कर्मणो याथार्थ्येन समुत्पत्ति र्भवति, तथापि इमां पूर्वावस्थामेव मौलिकं कारणं कथयितुमपार्य्यते । इति ॥ १२ ॥

प्रसङ्गतः कर्मणो विशिष्टमहत्त्वमभिदधाति—

कर्मसमष्टि विंश्वसामञ्जस्यकृन्नदीप्रवाहवत् ॥ १३ ॥

कर्मणां समष्टिः समुदायः विश्वस्य जगतः सामञ्जस्यं सुव्यवस्थानं करोति नद्याः प्रवाहेण तुल्यं तद्वत् सरिद्धारासमम् (तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति इति तद्धितो वतिः) इति सूत्रार्थः ।

यथा हि सरित्प्रवाहः स्वीयजलप्रवाहं नियमतः समुद्रे प्रवाहयन् जलसामञ्जस्यं रक्षति, यतो हि वर्षतौं देशं जलप्लावनाद्रक्षन् निम्नोन्नतस्थानं च यथापेक्षितजलपूर्णं कुर्वन् अधिकं जलं सागरे नीत्वा पातयति, तथैव ब्रह्माण्डसमष्टिकर्म सदैव ब्रह्माण्डसामञ्जस्यरक्षणे व्यापृतं तिष्ठति । यतो हि ऋतूनामुत्पत्तिस्थिति-पर्य्यालोचनया, सूर्य्यस्य गतिशक्ति-निरीक्षणेन, मेघराशीनां प्रादुर्भावेन वाष्पकणानाञ्च गगने उड्डीय सङ्घीभूय जलवृष्टिरूपे परिणमन-भावस्य समीक्षणेन महायुद्ध-महामारीप्रभृति-दैवकोपात्मकक्रियायाः मूलानुसन्धानेन, चेदमेव सिध्यति यत् सृष्टेः सामञ्जस्य-रक्षार्थमेवेमाः सर्वा अपि समष्टि-क्रियाः प्रवर्तन्ते ॥ १३ ॥

विज्ञानमिदं स्पष्टयितुं सर्वमूलमनुसन्दधाति—

त्रैगुण्यमयी सर्वमूलम् ॥ १४ ॥

त्रिगुणानां भावस्त्रैगुण्यं तत् प्रचुरं यत्र सा त्रैगुण्यमयी त्रिगुणात्मिकेति यावत् प्रकृतिः सर्वेषां मूलमादिकारणमस्तीति सूत्रार्थः ।

सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारणयापि त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव सर्वेषां मूलं कारणं सिध्यति । अद्वैतावस्थामधिरूढस्य ब्रह्मणो द्वैतदशायां यः कोऽपि परिणामः स्फुरति तस्य सर्वस्यापि प्रकृतिरेव सम्पादिकेति सैव कारणं सा च स्वयं त्रिगुणात्मिकेति सुप्रसिद्धमेव ।

सूर्य्योदय-नियमाः ।

१—प्रति पौर्णिममुदेति ततो द्वित्रैरेव दिनैः सदस्यसेवामातनुते । सति विलम्बे निज पत्रा-(डाकघर) लयेऽन्विष्य कार्य्यालये पत्रप्रेषणमुचितम् ।

२—धनादेशपत्र (मनियाडँर) द्वारैव मुद्रा प्रेषणं साधीयोऽन्यथा वी० पी० मध्ये ।=) षडाणकानां व्यर्थव्ययो भवति ।

३-प्राचीनग्राहकैः स्वग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या । नूतनैश्चनूतनोऽहं ग्राहको भवितुमिच्छामीति लेख्यम् । निज-पूर्णस्थान-सङ्केतादिकं साधु सुस्पष्टाक्षरेणैव लेख्यम् । सूर्य्योदय-सदस्याश्च संक्षेपेण चतुर्विधाः सन्ति । १—संरक्षकाः प्रतिवर्षं ५) ददति, २—सहायकाः प्रतिवर्षं ३) ददति । ३—साधारणाश्च प्रतिवर्षं १) ददति । आचार्य्या महामण्डलीय-सदस्याश्च सूर्य्योदयस्य सम्मानित-सदस्या गण्यन्ते । तेऽपि आर्य्यमहिलाश्च पुस्तकालयाध्यक्षाश्च १) एकरूप्यकेणैव साहायकसदस्या भवितुमर्हन्ति ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपंक्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिका सामाजिका राजनीतिका ऐतिहासिका गवेषणा-सम्बन्धिनश्चः प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः स्वलेखभावे मनोहरत्वमासञ्जनीयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु । २—कविताश्च स्वल्पपदा भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न दीर्घाः । इह "गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति" गद्यमया एव लेखाः प्रायो गृह्यन्ते ।

विज्ञापनादिनिश्चयार्थं कार्य्यालये प्रष्टव्यम् । सर्वविधपत्रव्यवहारोधो-निर्दिष्ट-संकेतेनैवकार्य्यः ।

अवधेशप्रसाद द्विवेदी (व्यवस्थापकः)

विज्ञापन-नियमाः ।

सूर्य्योदये विज्ञापनप्रकाशनार्थम् उपरितनपृष्ठैकस्य कृते १०) रूप्यकम् ।

अर्धभागस्य कृते ६) षड्रूप्यकम् । चतुर्थांशस्य कृते ३) रूप्यकत्रयम् ।

विशेष सौविध्यार्थं सूर्य्योदयव्यवस्थापकपार्श्वे पत्रं प्रेषणीयम् ।

समालोचना-पुस्तकादिकमपि व्यवस्थापक नाम्नैव प्रेषणीयम् ।

Printed by Baldeo Datt Thaker and Published by A. P. Dwivedi at the Bharat Dharma Press, Benares